

Bir İktisat Tarihi Kaynağı Olarak İstatistikler ve DİE Tarihi İstatistikler Dizisi

F. Samime İNCEOĞLU*

SUNUŞ

Osmanlı bürokrasi geleneğinde mali ve idari fonksiyonların yürütülmesi amacıyla kuruluşundan itibaren kayıt tutma ve saymaya büyük önem verilmiştir. Bunun sonucu olarak da Osmanlı arşivlerinde önemli sayıda defter ve belge koleksiyonu oluşmuştur. Tutulan bu kayıtların istatistik bilgi üretmek amacıyla derlenmemiş olması nedeniyle bu verilerin istatistik bilgilere dönüştürülmesi için ayrı bir çaba sarf edilmesi gerekmektedir.

Osmanlı Devletinde, 16. yüzyılda yapılan ve “Tapu Tahrirleri” olarak bilinen sayımlarla ilgili veriler ‘Tapu Tahrir Defterleri’ adı verilen kütüklere kaydedilerek muhafaza edilmiştir. 19. Yüzyılın ortalarında yapılan sayımlar ise ‘Temettuat Kayıtları’ olarak bilinip “Emlak, Arazi ve Temettuat Tahrir Defterleri” serisini teşkil etmişlerdir. Bunun dışında, yine 19. yüzyılın ortasından başlanarak yapılan nüfus sayımları vardır. Son olarak tereke kayıtları adını verdiğimiz malzemelerden çıkarılan sonuçları da bu noktada zikretmek gerekir. İşte bütün bunlar Osmanlı ile ilgili istatistiki verileri teşkil etmektedir.¹

Söz konusu istatistiki verilerle ilgili olarak ilk çalışmaları başlatan Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan olmuştur. Özellikle, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri, I-II”², “Tahrir Defterlerinin İstatistiki Verimleri Hakkında Bir Değerlendirme”³ ve “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”⁴ isimli çalışmaları başta gelmekte-

* Marmara Üniversitesi İşletme Bölümü mezunu.

1 Coşkun Çakır, “Osmanlı Ekonomisinde Bir Hesaplama Birimi/Ünitesi Olarak Hane/Aile”, *Ekonomik Hesalamalarda Bir Birim Olarak Aile*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, Ankara 1998, s. 303 vd.

2 Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri, I-II”, *I.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. II, S. 1, (1940-41), s. 20-59; C. II, S. 2, (1940-41), s. 214-247.

3 Barkan, “Tahrir Defterlerinin İstatistiki Verimleri Hakkında Bir Araştırma”, *4. Türk Tarih Kongresi*, 10-14 Kasım 1948, Ankara, s. 290-294.

4 Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. X., 1955, s. 1-26.

dir. Modern istatistik yöntemlerine dayalı çalışmalar ancak Tanzimat'la birlikte yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemin en önemli ürünlerinden biri olan 1831 tarihli nüfus sayımı Enver Ziya Karal⁵ tarafından çalışılmıştır. 1878-1913 yıllarını içeren dış ticaret istatistikleri Celal Aybar⁶, 1913, 1915 sanayi istatistikleri Gündüz Ökçün⁷ tarafından yayına hazırlanarak neşredilmiştir.

Son yıllarda, Devlet İstatistik Enstitüsü de 20. yüzyıl Türkiye istatistikleri projesinin devamı olarak toplumumuzun geçmişten gelen birikimini, sosyo-ekonomik yapısını yansıtan ve geleceğe de ışık tutma niteliğini haiz Osmanlı Devleti'nin gerek Tanzimat öncesinde çeşitli amaçlarla derlemiş olduğu istatistik ve nicel bilgi içeren kayıtları, gerekse sonrasındaki modern istatistik yöntemlere dayalı istatistik verilerini yeniden derleyip değerlendirerek, günümüzde sosyal tarih ve iktisat tarihi çalışanlarla tarihe meraklı okurların kullanımına sunmak için yayınlanmasını amaçlamış ve "Tarihi İstatistikler Dizisi" adı altında yayına başlamıştır. Bu proje kapsamında Ökçün⁸ ve Karal'ın⁹ çalışmaları, bu dizi içerisinde yeniden yayınlanmış olup bununla birlikte İnalçık¹⁰, Güran¹¹, Pamuk¹² ve Alkan'ın¹³ da bu proje kapsamında hazırladıkları çalışmalar bulunmaktadır.

Biz bu çalışmamızda, yukarıda sözü edilen eserleri cilt numarası ve yayım tarihini esas alarak tanıtacağız.

Şevket PAMUK, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti

Tarihi İstatistikler Dizisi, cilt 1, Ankara: DİE Matbaası, 1995

19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti adlı bu kitap Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından başlatılan, Osmanlı arşivlerindeki tarihi önemi haiz istatistiksel verilerin

- 5 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayım 1831*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1943.
- 6 Celal Aybar, *Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1939.
- 7 A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara 1970.
- 8 A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997.
- 9 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayım 1831*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997.
- 10 Halil İnalçık - Şevket Pamuk, *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.
- 11 Tefik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997; *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909, 1913, 1914*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997.
- 12 Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995; *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.
- 13 Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Tarihi İstatistikler Dizisi, cilt 6, Ankara: DİE Matbaası, 2000.

gün yüzüne çıkartılması, derlenmesi, değerlendirilmesi ve günümüz okur ve araştırmacılarının kullanımına sunulmasını amaçlayan “Tarihi İstatistikler Dizisi” projesinin birinci cildir. Kitap, bu projenin yöneticiliğini de yürütmekte olan Prof. Dr. Şevket Pamuk tarafından yayına hazırlanmıştır.

Bu çalışma kapsamında Osmanlı dönemi (1878-1913) dış ticaret istatistikleri (resmî Osmanlı istatistikleri dışındaki diğer kaynaklardan da yararlanılarak) elden geçirilerek 19. yüzyılda Osmanlı dış ticareti hakkında geniş bilgi verilmektedir.

Kitap yedi bölümden oluşmaktadır. “Osmanlı Dış Ticaret İstatistiklerinin Kapsamı” (s. 1-7) başlıklı birinci bölümde, “İstatistiklerin Başlangıcı”, “Yayının Biçimi”, “İstatistik Yılı”, “Genel Ticaret, Özel Ticaret ve Transit Ticaret Tanımları”, “Tablo ve Tasnif Türleri”, “Mal (Eşya) Tasnifi”, “İstatistiklerin Kapsamına Alınmayan Mallar”, “Miktar Tanımları”, “Değerlendirme (Fiyatlandırma)”, “Giriş ve Çıkış (Mevrit ve Mahrec) Tanımları” ve “Ülkelerin Listesi” alt başlıkları yer almaktadır. Bu başlıklar altında resmî Osmanlı istatistiklerinin başlangıç tarihi, hangi kurum tarafından yayınlandığı, yayınların teknik özellikleri ve içeriklerine ilişkin ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

İkinci bölümde, “Osmanlı Dış Ticaret İstatistiklerinin Eksiklikleri ve Sakıncaları” (s. 9-11) başlığı altında, Pamuk’un da ifade ettiği gibi, 1878-1913 yılları arasında yayınlanan resmî Osmanlı dış ticaret istatistiklerinin sakıncaları üzerinde durulmakta ve bu bağlamda dört sorun tespit edilerek bu sorunlar ve sorunlardan kaynaklanan problemler tartışılmaktadır. Ayrıca bu bölümde, “Osmanlı istatistiklerindeki ihracat fiyatlarıyla İngiliz istatistiklerindeki Osmanlı ithalat fiyatlarının karşılaştırılması” (s. 10) ve “Osmanlı istatistiklerinde aynı malın ithalat ve ihracat fiyatlarının karşılaştırılması” (s. 11) başlıklı iki tablo sunularak bu tablolardaki verilerin hesaplanmasına ilişkin bilgiler verilmekte ve tablolardan çıkan sonuçlar değerlendirilerek yorumlanmaktadır.

Kitabın “19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretinin Yeniden Dökümü, 1830-1913” (s. 13-21) başlığını taşıyan üçüncü bölümünde, hem 1878-1913 dönemi resmî Osmanlı dış ticaret istatistiklerinin eksikliklerinden kaynaklanan sorunların asgariye indirilip daha sağlıklı sonuçlar elde edilebilmesi, hem de 1878 öncesindeki dönem hakkında bilgi edinebilmek için Osmanlı Devleti’nin ticari ilişkiler içinde bulunduğu ülkelerin dış ticaret istatistiklerinden yararlanılarak Osmanlı dış ticaret verilerinin yeniden dökümü yapılmıştır. Yeniden döküm işlemi için gerekli olan hesaplamalarda takip edilen yöntem hakkında da bilgi verilmiş ve bu işlemin sorunları ve sınırlamaları “Yeniden Döküm İşleminin Teknik Ayrıntıları” (s. 14) alt başlığı altında ayrıntılı olarak tartışılmıştır. Burada öncelikle dış ticaret istatistiklerinden yararlanılan ülkeler (istatistiklerinin kullanıldığı yıllar da dahil olmak üzere), bu istatistikler dışında yararlanılan diğer kaynaklar ve birbirinden farklı bu kaynaklardaki sorun ve sınırlamalar hakkında bilgi verilmektedir.

Üçüncü bölümün diğer alt başlığı olan “Ulaştırma ve Sigorta Masraflarının Tahmini” (s. 15) başlığı altında Osmanlı Devleti ile Osmanlı’Osmanlıların nın ticari ilişkiler içinde olduğu diğer ülkelerin istatistiklerinde yer alan fiyat (ithalat ve

ihracat fiyatları) verilerindeki farklılıktan ve bu farklılığın kaldırılması için yapılan hesaplamalardan detaylı olarak bahsedilmektedir.

Bu bölümün son alt başlığı “*Sonuçlar Üzerine*”de (s. 17) yeniden döküm işlemindeki hataların azaltılması için ortaya çıkan sonuçların elde edilen diğer verilerle mukayesesi yapılmakta, bunun için ilk olarak resmî Osmanlı istatistiklerindeki ithalat ve ihracat tutarları (kitabın 18. sayfasında “Osmanlı istatistiklerindeki verilere göre Osmanlı dış ticareti, 1878-1913” başlığı altında bir tablo ile verilmiş) ile yeniden döküm işlemi çalışması sonucunda elde edilen tutarlar karşılaştırılmaktadır. Bu karşılaştırmanın sonuçları yeniden döküm hesaplarına göre ithalat ve ihracat ile Osmanlı istatistiklerine göre ithalat ve ihracat hesaplarını içeren bir grafikte gösterilmektedir (s. 20). Burada yer alan diğer bir grafik ise Osmanlı istatistikleri ve yeniden döküm sonuçlarına göre Osmanlı dış ticaret dengesini (1878-1913 dönemi için) yansıtmaktadır (s. 21). Aynı zamanda, sözü edilen bu tablo ve grafikler değerlendirilerek yorumlanmaktadır.

Dış ticaret söz konusu olduğunda özellikle Osmanlı devleti için çözüme kavuşturulması gereken önemli hususlardan biri de ülke sınırlarıdır. Çok geniş ve hareketli bir coğrafyaya sahip Osmanlı Devletinin 19. yüzyılda toprak kaybetmeye başlamasıyla bu durum daha fazla önem kazanmıştır. “*19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretinde Genel Eğilimler*” (s. 23-28) başlığını taşıyan dördüncü bölümde bu konuya açıklık getirmek amacıyla ilk olarak Osmanlı Devleti sınırları içinde kabul edilen bölgelere ve bu bölgelerin en son hangi yıllar için Osmanlı Devleti sınırları içinde kabul edildiğine ilişkin bir açıklama yapılmış ve bu bölgeler “dış ticaretin yeniden dökümü kapsamında Osmanlı Devleti’nin değişen sınırları, 1830-1913” başlıklı bir haritada gösterilmiştir (s. 24).

Yeniden döküm işleminden elde edilen sonuçların güvenilir ve tutarlı olması amacıyla gerçekleştirilen tüm bu çalışmalardan sonra “*19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticareti Üzerine Genel Gözlemler*” (s. 25-28) alt başlığı altında “yeniden döküm işlemi sonuçlarına göre Osmanlı dış ticareti, 1830-1913”ne ilişkin sonuçlar bir tablo ve grafikte özetlenmiştir. Ayrıca burada, “*Osmanlı ihracat ve ithalatının gösterdiği uzun dönemli eğilimler kısaca tartışılmış*” (s. 27) olup bu bağlamda Osmanlı Devletinin ticari bağlarının hangi bölgelerle, hangi dönemlerde güçlendiği, hangi malları ihraç edip hangi malları ithal ettiği, ihracat ve ithalat hacmi ve değerleri (câri fiyatlarla), dış ticaretin büyüme oranı ve Avrupa ile mukayesesi gibi konular ele alınmıştır.

Kitabın beşinci bölümü, “*Alt Dönemlere Göre 19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticareti*”nde (s. 29-33), 19. yüzyılda değişen Osmanlı sınırlarının ve dünya ekonomisindeki dalgalanmaların Osmanlı ticareti üzerindeki etkisi göz önüne alınmadığı takdirde Osmanlı ihracat ve ithalatına ilişkin verilerin yanıltıcı sonuçlara götürebileceğine dikkat çekilmiş ve bunu önlemek için Osmanlı dış ticaretinin daha küçük alt dönemlere ayrılarak incelenmesi öngörülmüştür. Burada ilk olarak yeniden döküm işlemi sonucunda elde edilen ihracat ve ithalat dizileri kullanılarak Osmanlı dış ticaretinin yıllık büyüme hızları ve sanayileşen ülkelerle (Batı-Orta Avrupa ve ABD) Osmanlı ticaretinin yıllık büyüme hızlarına (1840-1913 dönemi

için) ilişkin değerler tablolarla sunulmuştur. Bu tablolarda, alt dönemler ile bu dönemlere ilişkin câri fiyatlarla ve 1880 yılı sabit fiyatlarıyla ihracat ve ithalat değerleri bulunmaktadır.

Osmanlı dış ticareti, dönemlerin özellikleri dikkate alınarak üç alt döneme ayrılmıştır. İlk alt dönem olan “1840-1873: Dış Ticaretin Hızlı Genişleme Dönemi”nde Osmanlı Devleti’nin Fransa, İngiltere, diğer Avrupa ülkeleri ve sanayileşen ülkelerle olan ticaret hacmiyle ilgili bilgiler verilmiş ve bunların değerlendirilmesi yapılmıştır (s. 29). “1879-1898: Dünya Ekonomisinde Büyük Bunalım ve Osmanlı Dış Ticaretinde Göreli Durgunluk” başlığını taşıyan ikinci alt dönemde ise sanayileşen ülkelerle Osmanlı dış ticaretinin yıllık büyüme hızları verilmiş ve büyük bunalımın ticaret üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir (s. 31). “1898-1913: Dış Ticarete Yeni Bir Genişleme Dönemi ve Demiryolları” şeklinde ifade edilmiş son alt dönemde büyük bunalımın sona ermesi ile Osmanlı dış ticaretinde yeni bir genişleme sürecinin başlaması ve bu genişlemenin nedenleri üzerinde durulmuştur (s. 32).

“Anadolu’dan yapılan ihracat” beşinci bölümün son alt başlığıdır. Burada 19. yüzyıl boyunca Anadolu’dan yapılan ihracat hakkında bilgi verilmektedir. “Anadolu’nun beş büyük limanından ortalama ihracat, 1819-1912” (s. 33) başlıklı bir tabloda “ihracat miktarları (câri fiyatlar ve 1878-80 fiyatlarıyla)” sunulmuş ve tablodaki verilerin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Kitabın son iki bölümünde (altıncı ve yedinci bölümler), Osmanlı dış ticareti, “Mal Grupları”na göre ve “Ülkelere Göre Osmanlı Dış Ticareti” olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmektedir.

“Mal Gruplarına Göre Osmanlı Dış Ticareti” (s. 35-59) bağlamında “Osmanlı Dış Ticaretinin Bileşimi” alt başlığı ile Osmanlı’nın ihraç ettiği mallar ve bunların ihracat içindeki payları üzerinde durulmuştur. Bu bölümde ayrıca “mal gruplarına göre Osmanlı ihracatının ve ithalatının bileşimini (1911-1913 dönemi için)” gösteren tablolar ve bu tablolardaki verilerle ilgili yorumlar bulunmaktadır.

1878-1913 döneminin her yılı için “başlıca ihraç mallarının değeri ve toplam ihracat içindeki payı” ile “başlıca ihraç mallarının miktar, değer ve ortalama fiyatı”nı gösteren tablolarla yine aynı yıllar için “başlıca ithal mallarının değeri ve toplam ithalat içindeki payı”; “mal gruplarına göre başlıca ithal mallarının değeri ve toplam ithalat içindeki payı” ve “başlıca ithal mallarının miktarı”nı gösteren tablolar bu bölümde yer alan diğer tablolardır (s. 37-59).

“Ülkelere göre Osmanlı Dış ticareti” (s. 61-77) bağlamında ise Osmanlı Devleti’nin ticari ilişkiler içinde olduğu belli başlı ülkeler ve bu ülkelerin Osmanlı ihracat ve ithalatı içindeki paylarını (yüzde olarak) gösteren ayrıntılı tablolar okuyucu ve araştırmacıların kullanımına sunulmuştur. Burada yer alan diğer tablolar şunlardır: ülkelere göre ihracat ve ithalat, 1830-1913; ülkelere göre toplam ihracat değeri ve başlıca malların toplam ihracat içindeki payı, 1840-1913; ülkelere göre toplam ithalat değeri ve başlıca malların toplam ithalat içindeki payı, 1840-1913 ve ülkelere göre ihracat ve ithalat değerleri, 1878-1913 (s. 62-77).

Bu tablolardan Osmanlı Devleti'nin hangi ülkelere hangi malları ihraç ettiğini, hangi ülkelere hangi malları ithal ettiğini bu malların toplam ihracat ve ithalat içindeki paylarını, ülkelere göre ihracat ve ithalat ile buna ilişkin değerleri izlemek mümkündür.

Cem BEHAR, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*

Tarihi İstatistikler Dizisi, cilt 2, Ankara: DİE Matbaası, 1996

Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927 adıyla yayınlanmış olan kitap, DİE'nin "Tarihi İstatistikler Dizisi" projesinin ikinci cildir. Osmanlı Devleti'ne ait nüfus verilerini derlenme ve yapım amaçlarını göz önüne alarak, alt dönemler halinde sistematik şekilde yayına hazırlayan Prof. Dr. Cem BEHAR bu çalışmanın amacını kitabın önsözünde "16. yüzyıldan Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun ve özellikle bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilinde kalan bölümünün gelişimini, hacmini, evrimini ve mümkün olduğunca bazı demografik özelliklerini belgelemeye çalışmaktır" (s. xvii) şeklinde ifade eder. Kitabın önsözünde, yapılan çalışmanın yöntemi, nüfusa ilişkin verilerin güvenilirliği, bu veriler kullanılırken dikkat edilmesi gereken noktalar vb. konulara da değinen Behar, mevcut demografik veri ve tahminleri, sistematize ederek dört bölümde toplamaktadır.

Behar, eldeki verilerden yola çıkarak "kapsanacak dönemi kabaca iki alt döneme" (s. xvii) ayırmakta ve ilk alt döneme ilişkin rakam, tahmin ve verileri "15. ve 16. Yüzyıl: Osmanlı'nın Başlangıcı ve Klasik Dönem" (s. 3-18) başlığı altında birinci bölümde; ikinci alt döneme ait olanları "19. Yüzyıl: Sayımlar Dönemi" (s. 21-58) başlığı altında ikinci bölümde tablolarla sunmaktadır.

Kitabın "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçerken" (s. 61-66) başlığını taşıyan üçüncü bölümü, Osmanlı nüfus verileriyle Cumhuriyet dönemi verilerini içermektedir. Burada Osmanlı ile Cumhuriyet dönemi verileri karşılıklı olarak sunulmuştur. Böylece nüfus değişimlerini ve bazı temel demografik göstergeleri izlemek mümkün olmaktadır. Kitabın dördüncü son bölümünde ise Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a ilişkin çeşitli kaynaklardan elde edilen nüfus tahminleri "İstanbul" (s. 69-83) başlığı altında derlenmiştir. Kitapta bir adet Osmanlı idari haritası da yer almaktadır.

Yukarıda muhtevasına kısaca değindiğimiz bölümlerde yer alan tabloları ayrı ayrı ele alacak olursak birinci bölümdeki tablolarda; Osmanlı öncesi dönem (12-13. yüzyıl) için Anadolu ve Anadolu'daki kent merkezlerine ait nüfus tahminlerine; 1520-1535 döneminde Osmanlı vilayetlerinin ve 16. yüzyıldaki Osmanlı kentlerinin nüfusuna; 1520-1530 döneminde Osmanlı kent merkezlerinde dinlere göre nüfusa; 16. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu kent merkezlerine ait nüfus tah-

minlerine; 16. yüzyıl Osmanlı kent merkezleri nüfus tahminleri ile müslüman nüfus oranına ilişkin veriler sunulmaktadır ki, bu veriler Osmanlı veya Anadolu kentlerinin tamamını değil seçilmiş olan bazı kentlerini kapsamaktadır. Bu bölümde yer alan diğer tablolarda ise 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında değişen farklı tarihler için çeşitli seyahatlara göre İzmir kent merkezi; civarı da dahil olmak üzere Bursa, Trabzon, Halep, Bayburt; sancağı da dahil olmak üzere Mardin, Harput; kazaları da dahil olmak üzere Erzincan ve Kemah kentleri; Ordu kazası ve Anadolu'nun çeşitli kentlerine ait nüfus tahminleriyle ilgili veriler bulunmaktadır.

Kitabın ikinci bölümünde ise, 18. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasındaki dönemde belirli yıllara ait olmak üzere; Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya, Avrupa ve Afrika bölümü nüfus tahminlerini; 1831 nüfus sayımına göre Osmanlı erkek nüfusu ile 1844 sayımında ve 1867 yılında Osmanlı nüfusunu; 1831 ve 1844 sayımlarına göre bazı Osmanlı kentlerinin nüfus tahminlerini; Osmanlı nüfusunun etnik/dinsel bileşimini; Beyrut, Şam, Halep kentleri ile Tuna vilayetinin bazı kentleri; bazı Osmanlı kentleri; vilayetleri, sancak ve kaza merkezleri ile Ankara; Bursa ve Trabzon kentlerine ait nüfus tahminlerini; 1872-1874 dönemi için Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfus tahminini; 1881-1893 ile 1905-1906 nüfus sayımında cinsiyete ve dinsel/etnik cemaatlere göre Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunu; etnik/dinsel cemaatlere (1897 yılı tahmini bir başka tabloda oranlarıyla birlikte ayrıca verilmiş) ve vilayetlere göre resmî Osmanlı istatistiklerindeki Osmanlı nüfusunu içeren tablolarla birlikte 1884-1897 döneminde resmî Osmanlı istatistiklerine göre nüfusun artışı; resmî rakamlara göre 1876-1895 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'na gelen göçmenler; resmî istatistiklere göre Osmanlı İmparatorluğu'nda ikamet eden yabancı uyruklular ile yabancı ülkelerde ikamet eden Osmanlı uyrukluların coğrafi dağılımını gösteren tablolar yer almaktadır.

Osmanlı dönemi nüfus verilerinin Cumhuriyet dönemi ile mukayesesine imkan sağlayan üçüncü bölümde, İngiliz dışişleri raporlarına göre Osmanlı İmparatorluğu'nun 1919 yılında Asya kıtasındaki nüfusunun tahminine; 1912-1927 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'na ve Türkiye Cumhuriyeti'ne gelen Balkan göçmenlerine; Türkiye Cumhuriyeti'nin bazı illerinde göçmen ve toplam nüfus ile göçmen nüfusun toplam il nüfusuna oranına; 19. yüzyıl sonu ile 1927 yılı arasında bazı kentlerde gayrimüslim nüfus oranlarına; Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilinde kalan nüfusunun tahminlerine (Hatay hariç) ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bazı temel demografik göstergelerinin tahminine ilişkin tablolar sunulmaktadır.

Kitabın son bölümünde ise İstanbul'a ait veriler ayrıca ele alınmıştır. Burada yer alan tablolar; İstanbul nüfusu hakkında yapılmış bazı tahminler (15.-16. yüzyıl ve 17.-18. yüzyıl); 19. yüzyıl-20. yüzyıl başında yapılan Osmanlı nüfus sayımlarına göre; 1894 yılı Anadolu yakası belediye daireleri ve bazı kazalara göre İstanbul'un nüfusu; Osmanlı nüfus sayımlarına göre İstanbul'da müslim ve gayrimüslim nüfus oranı ile Osmanlı nüfus sayımlarında dinsel/etnik cemaatlerin İstanbul'un nüfusundaki oranı (19. yüzyıl-20. yüzyıl başı); 1885 nüfus sayımında belediye dairelerine; dinsel/etnik cemaatlere ve doğum yerlerine göre İstanbul'un

nüfusu ile meslek gruplarına göre dinsel/etnik cemaatlerin İstanbul nüfusundaki oranı; Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken bazı resmi Osmanlı yayınlarına (1885-1935 döneminde) ve bazı Avrupa ve Amerika yayınlarına (19. yüzyıl sonu-Cumhuriyet öncesi dönem) göre İstanbul'un nüfusunun tahminleri; İstanbul'da doğurganlık göstergeleri (1885-1907 dönemi için); Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken İstanbul'da ortalama evlenme yaşları (1906-1940 döneminde); İstanbul kenti için bazı demografik göstergeler ve 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yetişkinler için yaşam tablosu değerleri hakkındaki verileri içermektedir.

Kitapta sunulmuş olan bütün tabloların altında, bu tablolardaki verilerin elde edildiği kaynaklar ile bu verilerle ilgili bazı açıklamalar da mevcuttur. Behar, "her tablonun altındaki notlar" (s. xx) ile "tabloda kullanılan veri kaynaklarına ve tahmin yöntemlerine açıklık kazandırmayı, karşılaştırmaları kolaylaştırmayı amaçla"dığını (s. xxi) ifade etmektedir.

Tevfik GÜRAN, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*

Tarihi İstatistikler Dizisi cilt 3, Ankara: DİE Matbaası, 1997

Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914, Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından başlatılmış olan "Tarihi İstatistikler Dizisi" projesi kapsamında bir seri halinde yayınlanmakta olan kitapların üçüncüsüdür. Prof. Dr. Tevfik Güran tarafından yayına hazırlanmış olan kitap 1909, 1913 ve 1914 Osmanlı tarım sayımlarına ilişkin verileri detaylı olarak günümüz okur ve araştırmacılarının kullanımına sunmaktadır.

Beş bölümden oluşan kitabın birinci bölümü "Yirminci Yüzyılda Türkiye Tarımı" (s. 3-10) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, "Özet Değerlendirme" alt başlığı altında yazarın ifadesiyle, "yirminci yüzyıl başlarında düzenlenen Osmanlı tarım istatistikleri ile Cumhuriyet döneminde yayınlanan istatistiklerin özet bulguları kullanılarak, yirminci yüzyılda Türkiye tarımının gelişimi değerlendirilmeye çalışılmıştır" (s. 3). Bu değerlendirmeyi yapabilmek için 1909, 1913 ve 1914 Osmanlı tarım istatistikleri ile Cumhuriyet döneminin 1928-1932 yıllarının ortalaması (1930), 1965 ve 1994 tarım istatistikleri kullanılmıştır. Cumhuriyet dönemiyle ilgili olarak seçilen bu yılların tercih edilme sebebine de kısaca değinilen bu bölümde 1909, 1913, 1914, 1930, 1965 ve 1994 yıllarına ait, seçilmiş tarla ürünlerinin (tahıllar, baklagiller ve sinai bitkiler) ekiliş alanları (hektar olarak), üretim miktarları (ton) ve verimlerini (kg/hektar) gösteren tablolar hazırlanmış ve bu tablolardaki veriler değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede Cumhuriyet öncesi ve sonrasının ekim alanları, üretim miktarları ve verimlilik düzeyleri mukayese edilmiştir.

1909 yılına ait Türkiye ve çeşitli ülkelerdeki bazı tarım ürünlerinin verimliliklerini; yukarıdaki yıllara ait meyve ve bazı ürünlerin (zeytin üretimi, süt üretimi, kümes hayvanları sayısı vb. gibi) üretim miktarlarını ve hayvan sayılarını göste-

ren tablolar bu bölümün diğer tablolarıdır. Bu tablolara ilişkin özet değerlendirme ve yorumlar da yapılmaktadır.

İkinci bölümde, “Osmanlı Dönemi Tarım Sayımları”na (s. 13-21) ilişkin yapılan “Özet değerlendirme”nin amacı “yirminci yüzyıl başlarındaki Türkiye tarımı ile ilgili istatistiklerin içerdiği bilgiler ışığında bazı sonuçlara ulaşmak yanında, (...) istatistiklerdeki bilgilerin içerdiği yetersizliklere ve coğrafi kapsam farklılıklarına dikkat çekerek, sunulan verilerin ihtiyatla kullanılması konusunda okuyucuyu uyarılmaktadır” (s. 13) ifadesiyle vurgulanmaktadır.

Kitabın bu bölümünde, 1909 yılı seçilmiş tarla ürünlerinin (tahıllar, baklagiller ve diğer ürünler) ekiliş alanları, üretim miktarı, üretim değeri ve verimi; 1913 ve 1914 yılı seçilmiş tarla ürünlerinin (tahıllar, baklagiller, köklü bitkiler ve sınai bitkiler) ekiliş alanları, üretim miktarı, üretim değeri ve verimini gösteren tablolarla bu üç yıla ait tarla ürünleri ile bağlık alanlar ve zeytinlikleri de içeren çeşitli ürünlerin ekiliş alanları (hektar ve yüzde değerleriyle); meyve üretimi (bin guruş ve ton olarak); hayvan sayısı; bazı ürünlerin üretim miktarı ile üretim değeri ve tarımsal üretim değeri (bin guruş ve yüzde değerleri)ni (s. 16-21) gösteren tablolar sunulmakta ve yorumlanmaktadır.

Kitabın üçüncü bölümünde (s. 25-81) 1909; dördüncü bölümünde (s. 85-153) 1913; beşinci bölümünde (s. 157-229) ise 1914 tarım sayımları tablolar halinde sunulmuştur. Bölümlerin başlangıcında bu üç yıla ait istatistiklerin coğrafi kapsamaları, üretim bölgeleri ve kapsadıkları kazalarla beraber verilmektedir. Bu tablolardan; bölümleri teker teker ele alarak incelersek, 1909 yılı için ilk tablo; hektar biriminden ekili ve toplam arazi (kapsadığı üretim bölgeleri de dahil olmak üzere) verilerinin sunulduğu tablodur. İkinci tabloda ise nüfus, ekili arazi ve tarım işletmelerinin büyüklüğüne (tarımla meşgul hane sayısı da dahil) ilişkin veriler yer almaktadır. Daha sonra sırasıyla; tahılların, baklagil ve köklü bitkilerin, sınai bitkilerin ekiliş alanları (dönüm olarak), üretim miktarları (ton), üretim değerleri (bin guruş), fiyatları (guruş/ton), verimleri (kg/hektar); meyve üretim miktarı, değeri, fiyatı ile zeytincilik, bağcılık, ipekböcekçiliği, arıcılık, kümes hayvancılığı (miktar, değer ve fiyatları tek tablo üzerinde gösterilmektedir); cinsine göre hayvan sayısı (büyük ve küçük baş, tek tırnaklı, diğer hayvanlar) ve son olarak hayvan ürünleri üretim miktarı, üretim değeri, fiyatı için ayrı ayrı tablo verilerini elde etmek mümkündür.

“1913 Tarım Sayımı”ni içeren dördüncü bölümde 1909 tarım sayımından farklı olarak ekili ve toplam arazi; nüfus, ekili arazi ve tarım işletmelerinin büyüklüğü ve kümes hayvancılığıyla ilgili tablolar bulunmamaktadır. Bu tablolar dışında kalan diğer tablolar 1913 yılı için de mevcuttur. Bunlara ilave olarak gülcülük (miktar, değer ve fiyat olarak) ve canlı hayvan fiyatlarını içeren tablolar yer almaktadır. Bu bölümdeki diğer bir farklılık ise baklagil ve köklü bitkilere ait verilerin ayrı tablolarda sunulmuş olmasıdır.

Osmanlı dönemi son tarım sayımı “1914 Tarım Sayımı”dır. Burada 1909 ve 1913 tarım sayımlarından farklı olarak üretim bölgesi dışında satılan tahıl, bakla-

gil, köklü bitki, sınai bitki ve hayvan ürünleri miktarlarını ve meyve ağacı sayılarını gösteren tablolar da vardır. Bu farklılıkların dışında diğer iki bölümde yer alan tablolar burada da yer almaktadır ancak burada “gülçülük” değil “kümes hayvancılığı”na ilişkin tablo verilmektedir.

A. Gündüz ÖKÇÜN, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*

Tarihi İstatistikler Dizisi, cilt 4, Ankara: DİE Matbaası, 1997

DİE'nin “Tarihi İstatistikler Dizisi”nin dördüncü cildi olarak yayınlanan *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki* adlı kitap, 1917 yılında “1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki” adıyla yayımlanan ve Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin 1913 ve 1915 yıllarında gerçekleştirmiş olduğu sanayi sayımlarının sonuçlarını içeren kitabın Prof. Dr. A. Gündüz Ökçün tarafından “*dil bakımından gerekli sadeleştirme yapılarak*” (s. xix) yeniden yayına hazırlanmasından ibarettir. Kitabın önsözünde Ökçün, sayım verilerini genel olarak değerlendirmekte ve bu verilerden hareketle “(...) *tarım dışında kalan alanlarda Osmanlı üretim biçimi (...) ve Osmanlı sanayiinin niteliğinin ana çizgileri (...)*” (s. xix) hakkındaki görüşlerini dile getirmektedir.

Kitap, başlıca iki kısımda değerlendirilebilir. Birinci kısım, “*Giriş*” kısmı olup burada “1913, 1915 Sanayi Sayımında İzlenen Usule İlişkin Açıklama” (s. 3-9) yapılmaktadır. “*Sanayi İdare-i Umumiyesi'nde bu işle görevlendirilen sanayi müfettişlerinden Mösyö Durand ve Fuat bey tarafından yazılmış*” (s. 3) olan bu açıklamada sanayi istatistiklerini düzenlerken karşılaşılan sorunlardan, zorluk ve güçlüklerden bahsedilmiş, istatistik bilginin toplanmasında kullanılacak soruların içeriği hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre sorular dört grupta toplanmış olup birinci grupta, genel bilgiler (müessesenin adı, ünvanı vb.); ikinci grupta, tesisatla; üçüncü grupta, çalışanlarla ilgili bilgiler ve dördüncü grupta üretim ve imalata ilişkin bilgiler edinmeyi sağlayan sorular yer almaktadır (s. 4).

Bu kısımda yer alan diğer açıklamalar ise sayıma konu olan müesseselerin gruplandırılması (mevcut sanayi gıda, toprak, deri, ağaç, dokuma, kırtasiye, kimya ve madeni [imalat] sanayii olarak 8 gruba ayrılmış), nitelikleri ve seçimi ile ilgilidir. Yine burada yapılan açıklamalarda sanayi sayımının, İstanbul, İzmir, Bursa illeri ile İzmit, Manisa, Bandırma, Uşak kazalarında müesseselere bizzat gidilerek diğer vilayet ve livâlara ise soru kağıtları gönderilerek yapıldığına değinilmektedir.

Kitabın, “1913 ve 1915 Yılları Sanayi Sayımının Özeti” (s. 13-182) başlığını taşıyan ikinci kısmını da kendi içinde ikiye ayırabiliriz. Burada ilk olarak sayımı yapılmış olan sanayi müesseselerinin sektör bazındaki verilerini içeren tablolar sunulmakta ve değerlendirilmektedir. Bu tablolarda; sanayi müesseselerinin çeşitli şehirlere; sektörlere; mülkiyete; muharrik güç miktarı ve kaynağına; çalışanlara (sanayi müesseselerinde sektörlere göre istihdam yüzdelerini gösteren ayrı bir

tablo da mevcut) göre dağılımı ile çeşitli sanayi sektörlerinde işçi gündeliklerinin ortalama değeri; sektörlere göre sanayi müesseseleri ve toplam üretim değeri (sektörlere göre üretim değeri ayrıca verilmiş) ve sektörlere göre imalatın yerli tüketime oranı yer almaktadır (s. 13-29).

İkinci olarak, sekiz gruba ayrılan sanayi sektörlerinin her biri şubeleriyle birlikte tek tek ele alınarak (sekiz gruptan ancak yedi grup sanayi müessesesinin sayımı yapılabilmiş “Madeni (imalat) Sanayi” çeşitli nedenlerden dolayı sayıma dahil edilememişse de hakkında genel bilgiler verilmiştir) her grup için öncelikle söz konusu sanayi sektörüyle ilgili “Sanayi” değerlendirmesi yapıldıktan sonra bu sektörlerin şubelerinin hepsi “Genel Durum”, “Tesisat”, “Çalışanlar” ve “İmalat” olmak üzere dört alt başlıkta ayrı ayrı incelenmiştir. Bu başlıklar altındaki değerlendirme ve yorumlar sayım sonuçlarını içeren tablolardan yapılmaktadır.

Yukarıda sözü edilen grup ve şubeler ile bunlara ilişkin verilerin bulunduğu tablolar ise şunlardır:

“Birinci Grup: Gıda Sanayii” (s. 33-66); “1. Şube: Değirmencilik” (s. 38-47), “2. Şube: Makarna İmalatı” (s. 48-50), “3. Şube: Şekercilik ve Tahin İmalatı” (s. 51-57), “4. Şube: Konserve İmalatı” (s. 58-60), “5. Şube: Bira İmalatı” (s. 61-62), “6. Şube: Buz İmalatı” (s. 63-64) ve “7. Şube: Tütün İmalatı” (s. 65-66) olarak yedi şubeye ayrılmıştır. Burada, gıda müesseselerinin sayısı, muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar; gıda üretimi ve tüketimi; değirmenlerin şehirlere ve yıllara göre dağılımı; değirmenlerdeki makine tesisatı; değirmenlerin üretim kapasitesi ve üretimi ile şekerli ürünler, tahin ve bisküvi üretimi; un ve konserve üretimi, dış ticareti ve tüketimini gösteren tablolar bulunmaktadır.

“İkinci Grup: Toprak Sanayii” (s. 69-83) ile ilgili olup “imal olunan maddelere göre” (s. 69) “1. Şube: Tuğla İmalatı” (s. 73-75); 2. Şube: Kireç İmalatı (s. 76-77); 3. Şube: Çimento İmalatı (s. 78-79); 4. Şube: Çimento Mamulâtı (s. 80-81) ve 5. Şube: Porselen İmalatı ve Elmastraşçılık” (s. 82-83) olarak beş şubede incelenmektedir. Burada da toprak sanayii müesseselerinin sayısı, muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar ile toprak sanayiinde imalat, dış ticaret ve tüketim verilerine ilişkin iki de tablo sunulmaktadır.

“Üçüncü Grup: Deri Sanayii”nde (s. 87-96), bu sanayi ve bunun şubesi “1. Şube: Debagat” (s. 92-96) ile ilgili verileri içeren tablolar; deri sanayiinde kullanılan hammaddelerin dış ticareti (miktar ve değer olarak); debagat müesseselerinin sayısı, muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar; debagat imalatı ve tüketimi; kösele ve diğer üretim ile kösele ve deri üretimi, dış ticareti ve tüketimini göstermektedir. “Dördüncü Grup: Ağaç Sanayii” (s. 99-110) üç şubeye ayrılmıştır. “1. Şube: Marangozluk ve Doğramacılık” (s. 104-106); “2. Şube: Kutu İmalatı” (s. 107-108) ve “3. Şube: Sair Ağaç İmalatı” (s. 109-110) ile ilgilidir. Buradaki tablolarda, ağaç sanayii müessesesinin sayısı, muharrik gücü ve bu müesseselerde çalışanlar ile ağaç imalatı ve tüketimine ilişkin veriler yer almaktadır.

Kitaptaki “Beşinci Grup: Dokuma Sanayii” (s. 113-142) ile bu sanayiye beş şubesine (“1. Şube: Yün İplik İmalatı ve Yün Dokumacılığı”; “2. Şube: Pamuk İpliği

İmalatı ve Pamuk Dokumacılığı”; “3. Şube: Ham İpek İmalatı”; “4. Şube: İpek Dokumacılığı” ve “Sair Dokuma İmalatı”) ait bilgi ve tabloları içermektedir. Buradaki tablolarda ise, dokuma sanayii müesseselerinin sayısı, muharrik gücü ve bu müesseselerde çalışanlar; dokuma imalatı ve tüketim; yünlü tekstil üretimi; yünlü tekstilde üretim, dış ticaret ve tüketim; ham ipek üretimi ve çeşitli dokuma sanayii üretimi ile ilgili değerler verilmektedir. “1. Şube: Sigara Kağıdı İmalatı” ve “2. Şube: Matbaacılık ve Sair Kağıt Mamulatu” olmak üzere iki şubeden oluşan “Altıncı Grup: Kırtasiye Sanayii”ndeki (s. 145-157) tablolardan, kağıt ürünlerinde dış ticaret; kırtasiye müesseselerinin sayısı, muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar; kırtasiye imalatı; matbaaların sayıları ve kuruluş tarihleri hakkındaki sayısal verileri elde etmek mümkündür.

Kitapta yer alan son iki gruptan “Yedinci Grup: Kimya Sanayii” (s. 161-175) ve “Sekizinci Grup: Madeni (Eşya) Sanayii” (s. 179-182) ile ilgilidir. Kimya sanayii “1. Şube: Yağ Üretimi”; “2. Şube: Sabun İmalatı”; “3. Şube: Palamut Özü Üretimi” ve “4. Şube: Sair Kimya Üretimi” olmak üzere dört şubeden oluşmaktadır. Burada da yine diğer sanayi gruplarında olduğu gibi kimya müesseselerinin sayısı, muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar ile kimyasal imalat ve tüketime ilişkin tablolar sunulmaktadır. Sekizinci grup olan madeni eşya sanayiinin ise “diğerleri gibi sayımı yapılamamış (...)” olduğundan bu sektörle ilgili “(...) sınıai müesseseleri gösteren bir listenin düzenlenmesi ve buna sözü edilen sanayiye ilişkin bilginin eklenmesi ile yetinilmiştir” (s. 179).

Tevfik GÜRAN, Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897

Tarihi İstatistikler Dizisi cilt 5, Ankara: DİE Matbaası, 1997

“Tarihi İstatistikler Dizisi”nin beşinci cildi olan *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, 19. yüzyıl sonunda “Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin Üçyüz Onüç Senesine Mahsus İstatistik-i Umumi” adıyla yayınlanan ve Osmanlı Devleti'nin, çoğu 1897 senesine ait olmak üzere, birbirinden farklı alanlara ilişkin derlemiş olduğu istatistiksel verileri içeren ilk istatistik yıllığındaki bilgileri kapsamaktadır.

“Tarihi İstatistikler Dizisi” çalışmalarının amacı doğrultusunda Prof. Dr. Tevfik Güran tarafından –onun ifadesiyle orijinal eserdeki tablo başlıkları ve sırası değiştirilmeden- numaralandırılarak ve 28 başlık -dolayısıyla 28 bölüm- altında gruplandırılarak hazırlanan kitapta *idari bölünüş, nüfus, sosyal yardım kuruluşları, sağlık, adalet, eğitim, kütüphaneler ve eski eserler, askeri eğitim, diğer eğitim kurumları, tarım, devlet gelir ve giderleri, madencilik, ormanlar ve ormancılık, maliye ve devlet borçları, dış ticaret, çeşitli vergi idare ve gelirleri, para ve madalyalar, çeşitli vergiler, tuz ve tuzlalar, ipek ve ipekçilik, Düyün-ı Umumiyye İdaresi, Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı, Reji İdaresi-tütün, sanayi, finans, havagazı ve su, kara ve deniz taşımacılığı, haberleşme* konularıyla ilgili detaylı istatistik bilgileri gösteren 245 tablo bulunmaktadır. Prof. Güran, kitabın önsözünde bu verilere ilişkin özet değerlendirmeler yapmaktadır.

“İdari Bölünüş” (s. 3-15) başlığı altındaki birinci bölümde 32 vilayet ile sancak ve kazalarının adları ve Osmanlı Devleti’nde mevcut kazaların alfabetik sıraya göre (tabi olduğu vilayetler de dahil olmak üzere) isimlerinin yer aldığı tablolar bulunmaktadır. Bunların dışında Osmanlı Devleti’nin sınırları -Avrupa, Asya ve Afrika’daki topraklarının durumu- hakkındaki bilgiler ile Osmanlı Avrupa, Asya ve Afrika’sının yüzölçümü; nüfusu; vilayet, sancak, kaza ve nahiyelerinin sayısına ilişkin verileri içeren tablolar da sunulmuştur.

İkinci bölümde, “Nüfus” (s. 19-41) başlığıyla Osmanlı Devleti’ndeki 33 vilayet, 5 sancak ve 1 Şehr Emaneti Mülhakâtına ilişkin yüzölçümü, sayılmış ve tahmini nüfusu ile sancak, kaza ve nahiyelerin miktarı, 1884’den 1897 senesi sonuna kadar sayılmış nüfus; yabancı uyruklardan olan kişilerin nüfusu; yabancı memleketlerde yaşayan Osmanlı nüfusu; Osmanlı’da yaşayan çeşitli milletlerin genel nüfusa oranı; genel nüfusun yaşlara göre oranı; Osmanlı’da yaşayan çeşitli cemaatlerin doğum ve ölüm oranları ile 1897 yılındaki doğum ve ölümün aylar üzerine taksimatı; her vilayetteki doğum ve ölümün cemaatler üzerine taksimatı; vilayetlerde yaşayan nüfusun hangi cemaatlerden olduğu; sayılmış nüfusun yaşlara göre taksimatı; boşanma ve evlilik miktarları ve aylar üzerine taksimatı; 1877’den 1896’ya kadar Osmanlı’ya hicret edenlerin sayısı; 1897’de hicret edenler ve bu yılda vilayetlere sevk olunan muhacirlere dair tablolar yer almaktadır.

“Sosyal Yardım Kuruluşları”na (s. 45-48) ilişkin verileri içeren üçüncü bölümdeki tablolardan, Darülaceze’deki bölümler, kuruluşundan 1897 yılına kadar burada mevcut bulunan yıllık aceze sayısı, 1897 yılındaki acezenin cinsiyeti ve sayısı, buradaki sakatların cinsiyeti ve sayısı; yaşlara göre taksimi; 1897 yılı zarfında geçimini temin ederek buradan çıkanların sayısı; Darulaceze mektebinde okunan dersler; Darülaceze mektebindeki talebe sayısı; memur, hademe vesairenin sayısı; Darülaceze’nin 1897 yılı varlık ve masraflarına ilişkin istatistik bilgileri elde etmek mümkündür.

Dördüncü bölümde, “Sağlık” (s. 51-56) ile ilgili olarak 1897 yılında konularına ve illere göre olmak üzere ayrı ayrı Osmanlı’da mevcut hastahane, doktor ve memur sayısı; hastahanelerdeki hasta sayısı ile iyileşen, çeşitli nedenlerden dolayı ayrılan ve ölenlerin sayısına dair bilgiler mevcuttur.

“Adalet” (s. 59-91) başlığı altındaki beşinci bölümde ise adli mahkemelerde bir sene zarfında görülen ve karara bağlanan kusur, kabahat ve ağır suçlara ilişkin davaların sayısı; bu suçların türü ve sayısı; bu suçlardan mahkum olanların cinsiyetleri; mahkumiyet süreleri; milliyet ve tabiyetleri; sıfat ve sanatları; yaşlarına ilişkin istatistik bilgiler gerek genel gerekse vilayet bazında tablolarla verilmektedir. Bunun dışında konu ve illere göre ayrı ayrı olmak üzere hukuk mahkemelerinde bir sene zarfında görülen davalar ile ticaret mahkemelerinde görülen ticaret davalarının tür ve sayısı; mevcut hapisane sayısı ve mahkum sayısı ile ilgili bilgileri içeren tablolar bulunmaktadır.

“Eğitim” (s. 95-114) istatistiklerinin sunulduğu altıncı bölümde bu alanla ilgili olarak devlet okullarında okutulan derslerin listeleri; müslüman ve gayrimüslim

öğrencilerin öğrenim gördüğü devlet okulları ile yabancılara ait okulların türleri ve sayıları; mevcut devlet okullarının adı, buradaki öğrencilerin cinsiyetleri ve sayısı; yüksekokul, lise ve ortaokuldan bir sene zarfında diploma alanların ve çeşitli sebeplerden dolayı çıkanların sayısı; 1874'den 1896 yılı sonuna kadar çeşitli devlet okullarından (Darülmualimat, Mekteb-i Sultani, Hukuk-ı Şahane, Mülkiyye-i Şahane'den) diploma alan müslim ve gayrimüslim öğrencilerin sayısı; farklı okul türlerinde okuyan, bu okullardan diploma alan veya diğer nedenlerden dolayı çıkan öğrencilerin sayısı, türü ve milliyeti (İslam, Rum, Ermeni, Yahudi vb.); Darüşşafaka'da mevcut çeşitli branşlardaki öğretmen, çeşitli görevlerdeki memur, hademe vesairenin sayısı ile sanayi mektebinde okutulan derslerin adları; bu okuldaki öğrenciler tarafından üretilerek satılan çeşitli eşyalar ve değerleri hakkında detaylı bilgilerin bulunduğu tablolar yer almaktadır. Bununla birlikte iller bazında lise, ortaokul ve ilkokul adedi, okuyan öğrencilerin cinsiyeti ve sayısı; mezun olan ve çeşitli nedenlerden dolayı çıkanların sayısı; bu okullarda mevcut memur ve öğretmenlerin sayısı ile bütün okullardaki memur ve öğretmenlerin türü (görev ve branşları) ve sayısına ilişkin verileri de elde etmek mümkündür.

Kitabın yedinci bölümü, "*Kütüphaneler ve Eski Eserler*" (s. 117-122) hakkındaki verilere ulaşabileceğimiz tabloları içermektedir. Bu tablolarda iller bazında sayımı yapılmış olan kütüphane ve kitap sayısı; devlet müzesindeki eski eserlerin tür ve miktarı; heykeltraş eserleri; lahitler; tunç ürünleri; topraktan; camdan yapılmış eserler; süs eşyaları; ağaçtan yapılmış eşyalarla deri, meşin eşyaların; çeşitli yazıların; mensucatın; eski sikkelerin; kurşun mühürlerin; madalyaların; dirhemlerin cins ve miktarı ile devlet müzesinde bulunan eski eserlerin dönemler üzerine taksimatıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Kitabın sekizinci bölümden, "*Askeri Eğitim*" (s. 125-132) bağlamında askerî okullarda ve deniz okullarında okutulan ders programı ile bu okullarda mevcut öğrencilerin mensup oldukları cemaatler (İslam, Rum, Ermeni, Yahudi) ve sayıları; bu okullardan mezun olan ve diğer nedenlerden dolayı çıkan öğrenci sayısı; 1874-1897 arasında askerî yüksekokullarda; 1877-1897 döneminde ise deniz okullarında mevcut öğrenci ile bu okullardan mezun olan ve çeşitli nedenlerle çıkanların sayısı; askerî lise ve ortaokulların ve öğrencilerinin sayısı ile bu okullardan mezun olanlar ve çıkanların sayısı; askerî okulların masraflarının türü ve miktarı ile memur, muallim ve hademelerinin sayısına ilişkin bilgi elde edilebilir. "*Diğer Eğitim Kurumları*" (s. 135-143) hakkındaki bilgilerini içeren dokuzuncu bölümde, gayrimüslim okullarının ve yabancı okulların (iller bazında ve cemaatlere göre ayrı ayrı olmak üzere) türü ve sayısı; okuyan öğrenci ve mevcut öğretmenlerin sayıları ve cinsiyetleri; her ilde mevcut bütün okullar ve bu okullarda okuyan öğrenci sayısı ile ilgili tablolar yer almaktadır.

Onuncu bölümdeki "*Tarım*" (s. 147-163) istatistiklerinden zirai üretimin türü ve miktarı, ortalama fiyatı (ürün ve iller bazında ayrı ayrı olmak üzere); mevcut hayvanların türü ve adedine (genel ve iller bazında ayrı ayrı olmak üzere) dair bilgilere ulaşmak mümkündür. On birinci bölümde ise "*Devlet Gelirleri ve Giderleri*" (s. 167) hakkında sadece 1894 mali yılına ait veriler bulunmaktadır.

Kitabın on ikinci bölümünde, “*Madencilik*” (s. 171-174) alanıyla ilgili olarak maden ve taş ocaklarının hasılatı; buralarda çalışan memurların maaş ve masrafları; Osmanlı topraklarında halen bulunmakta olan madenlerin türü, miktarı ve hangi bölgelerde buldukları; yabancı ülkelere yapılan maden ihracının türü, değeri ve miktarı ile bir sene zarfında iller bazında üretilen madenin türü ve miktarı hakkındaki verileri gösteren tablolar yer almaktadır.

“*Orman ve Ormancılık*”la (s. 177-181) ilgili bilgilerin sunulduğu on üçüncü bölümde mevcut orman miktarı; yakacak için kesilen odun miktarı; sanayi, inşaat vs. için kesilen kereste türü ve miktarı; odun ve kömür tüketimi; iller bazında kesilen kereste miktarı; kamu binaları için kesilen tahta; ormanlardan elde edilen çam kabuğu, palamut vesairenin miktarı; yabancı ülkelere ihraç edilen orman ürünlerinin türü ve miktarı; illere göre ormanlardan elde edilen hasılat ve masraflar; orman memurlarının sayısı, maaş ve masraflarını gösteren tablolar yer almaktadır.

On dördüncü bölüm, “*Maliye ve Devlet Borçları*”na (s. 185-195) ilişkin olup illere göre tüm gelir ve giderlerin türü ve miktarı; esham borçları; demiryolu, liman ve imtiyazlı şirketlerden alınan meblağ; devlet borçları; eshama ilişkin olarak 1897 senesi sonuna kadar ödenmemiş anapara ve faiz miktarı ile ödenmiş esham faizinin miktarı; Osmanlı Bankası’ndan alınan borçlar ve hazinece ödenen borçların bilgilerini içermektedir.

On beşinci bölümde ise “*Dış Ticaret*” (s. 199-203) istatistikleri mevcuttur. Burada yer alan tablolardan yabancı ülkelere ihraç edilen tarım ve sanayi ürünlerinin değeri ve bunlardan alınan vergilerin miktarı; 1878-1894 yılları arasında vukubulan ihracat ve ithalatın değeri ve alınan vergi miktarı; 1894 mali yılında Osmanlı Devleti ve yabancı ülkeler arasındaki ihracat ve ithalatın türü ve değeri ve ihracat ve ithalatın ülkelere göre değeri ile alınan vergi miktarı hakkındaki bilgileri elde etmek mümkündür.

On altıncı bölümde, “*Çeşitli Vergi İdare ve Gelirleri*”yle (s. 207-213) ilgili olarak vergi memurlarının (görevlerine ve illere göre) sayısı, görevleri ve maaşları; Rüşumat Emaneti’nce 1874-1895 döneminde yıllık vuku bulan gelir ve giderler; 1889-1896 döneminde basılan yeni pulların miktarı ve kıymeti; resmî daireler, satış ve intikal işlemlerine mahsus olan 1888-1896 döneminde basılan pullar ve bu pulların 1896 yılı boyunca basılmış olanlarının türü ve miktarı ile tüketilen pul sayısını gösteren tablolar yer almaktadır.

“*Para ve Madalyalar*” (s. 217-218) ile ilgili verileri içeren on yedinci bölümde 1884-1896 döneminde basılmış altın, gümüş ve bakır paraların türü, değeri ve adedi; 1897 yılı zarfında basılan Osmanlı gümüş ve altın paralarının türü, değeri ve adedi ile yine bu yılda çıkarılan madalyaların cins (altın, gümüş, bakır vs.) ve miktarını gösteren tablolar bulunmaktadır.

On sekizinci bölüm, “*Çeşitli Vergiler*” (s. 221-226) başlığı altında 1882-1895 döneminde üretilen içki ve rakı ile alınan vergi miktarına; 1896 senesinde üretilen çeşitli içkilerin miktarı, ortalama fiyatı ile 1896 ve 1897 yıllarında alınan ver-

gilerin miktarına; çeşitli devlet dairelerine havale olunmuş kara ve deniz avından alınan vergiler ile bir sene zarfında vukubulan deniz avının türü ve miktarına ilişkin verileri içermektedir.

Kitapta on dokuzuncu bölümden itibaren hakkında sınırlı verilere ulaşabileceğimiz alanlar yer almaktadır. Bu alanlara ve alanların muhtevasına bakacak olursak; *“Tuz ve Tuzlalar”*da (s. 229-231), 1882-1896 döneminde maden ve tuzlardan çıkarılan tuzun değeri ve miktarı; tuz madenleri ve tuzlaların miktarı; bir sene zarfında tüketilen tuzun değeri ve miktarı ile yabancı ülkelere yapılan ihracat değeri ve miktarı; *“İpek ve İpekçilik”*te (s. 235-236), Hazine-i Celile namına ipek kozasından alınan vergi ile geliri Düyûn-ı Umumiyye’ye bırakılmış 1882-1895 döneminde ve bir sene zarfında üretilen ipek kozasının değeri ve miktarı; *“Düyûn-ı Umumiyye İdaresi”*nde (s. 239-241), bu idare ve şubelerinin gelir ve giderleri; buralardaki görevli memur sayısı ve maaşları; bu daireye mahsus olan ihtiyat sandığı; masraf ve maaşların türü ve miktarı (guruş olarak); *“Ziraat Bankası ve Emniyet Sandığı”*nda (s. 245-251), bankaya yatırılan meblağ ile geri ödemeler ve kredilerin değeri; ödenmiş sermayesiyle gelirlerinin miktarı (guruş cinsinden değeri ve kaç adet olduğu belirtilmiş); başkasına satılan ve banka namına üstlenilen borçlar ile mallarını geri alan ve taksitleri artanların sayısı; Ziraat Bankası ve şubelerinde mevcut öz sermaye ile ortaya çıkan gelir ve maaş ve düzenli-düzensiz giderlerin miktarı (guruş cinsinden değeri ile kaç adet olduğu belirtilmiş) ile Emniyet Sandığı’na yatırılan meblağ, kredi vesairenin miktarı (guruş cinsinden değeri de belirtilmiş) ve buna mukabil rehin alınan eşyanın türü ve değeri, 1897 senesi gelir ve giderleri bulunmaktadır.

Kitabın yirmi üçüncü bölümünde, *“Reji İdaresi-Tütün”*e (s. 255-257) ilişkin veriler bulunmaktadır. Buradaki verilerden Osmanlı’da üretilen tütün, sigara ve enfiye miktarı ve bayilerin adedi; alınıp satılan tütün miktarı; Osmanlı’da ve yabancı ülkelerde satılan tütünlerin türü, değeri ve miktarı; Reji idaresindeki memurlar ile aldıkları maaşların değeri hakkındaki bilgilere ulaşmak mümkündür. Yirmi dördüncü bölümde, *“Sanayi”* (s. 261-264) ile ilgili olarak mevcut fabrikalar, kullanılan makine ve üretilen eşyanın değeri ile miktarı; Osmanlı vilayetlerinde mevcut fabrika, değirmen vesairenin türü ve miktarı; ticaret, sanayi ve ziraat odaları ile 1874-1897 döneminde sanayiye ait ruhsatları verilen markaların türü ve adedine ilişkin tablolar yer almaktadır. *“Finans”* (s. 267) başlıklı yirmi beşinci bölümde, 1897 ile 1886-1897 döneminde sarraf, komisyoncu vesairenden alınan vergiler ile ilgili iki tablo sunulmuştur. *“Havagazı ve Su”* (s. 271-274) başlığı altındaki yirmi altıncı bölümde ise 1897 yılı sonunda Osmanlı’da mevcut havagazı şirketleri ve aylık olarak sarf edilen havagazı miktarı; 1890-1897 döneminde sarf edilen gaz miktarı; gaz fabrikalarında bulunan makine, kazan, ve ocaklar ile amelenin sayısı ve havagazı şirketlerinin gelir ve giderleri; ayrıca su şirketleri; su sarfiyatı; aylık su sarfiyatı ve 1874-1897 döneminde sarf edilen su ile su şirketlerinin gelir ve giderlerini gösteren tablolara yer verilmektedir.

Kitabın son iki bölümünde, “Kara ve Deniz Taşımacılığı” (s. 277-291), Osmanlı limanlarına ticari mal ve saire nakleden gemiler ile yabancı gemilerin türü ve sayısı; Osmanlı limanlarında bulunan Osmanlı sancağı taşıyan gemiler ve kayık vesairenin sayısı; Osmanlı sahillerinde kurulan fenerlerin kuruluş tarihleriyle miktarları; türleri ile buldukları mahallin isimleri; fenerlerin gelir ve giderleri; Şirket-i Hayriyye’nin 1891-1896 döneminde vukubulan gelir ve giderleri; 1891-1897 döneminde bu şirketin vapurlarını taşıdıkları yolcu sayısı ile burada mevcut vapur, memur ve katiplerin sayısı; 1897 senesi zarfında Boğaziçi’nde gelip giden vapurların taşıdıkları yolcu sayısı ve vukubulan gelirler; 1897 senesinde mevcut şose yolların türü ve miktarı; yeniden inşa edilmiş ve tamir edilmiş şose yolların miktarı; 1881-1896 döneminde inşa edilen yollar ile vukubulan giderler; 1897 senesi zarfında yeniden inşa ve tamir edilen yollar için vukubulan giderlerin türü ve değeri; yine aynı senede inşa edilen köprülerin; yeniden inşa edilen ve tamir edilen köprülerin türü ve sayısı; demiryollarının yıllık gelirleri; Dersaadet tünel idaresi tarafından taşınan yolcu ile bunlardan elde edilen gelir; 1897 senesinde aylık nakledilen yolcu ile vuku bulan gelir, mevcut tramvay hatlarıyla gelir ve giderleri; tramvay kumpanyalarının sahip olduğu sermaye, ihraç ettikleri tahvilat, bu kumpanyalarda mevcut memur, araba vesairenin sayısına ilişkin detaylı bilgileri içermektedir.

“Haberleşme” (s. 295-305) başlığını taşıyan son bölümde ise 1888-1896 döneminde yurtiçi ve yurtdışı sevk olunan mektup vesairenin sayısı; Osmanlı vilayetlerinde mevcut postahanelerce bir sene zarfında yurtiçi ve yurtdışına gönderilen mektupların türü ve sayısı; 1888-1896 dönemi ile Osmanlı vilayetlerindeki postahanelerce bir sene zarfında yurtiçi ve yurtdışı kabul ve sevk olunan değerli eşyaların değeri ve miktarı; 1874-1897 döneminde basılan posta pullarının türü ve miktarı; 1882-1896 döneminde çekilen telgrafların sayısı ile mevcut hatların miktarı; Osmanlı’da mevcut telgraf hatlarıyla kullanılan makinelerin türü ve adedi; posta ve telgraf idarelerinde çalışan çeşitli vazifelerdeki memurların sayısı; posta ve telgraf idarelerinde bir senede vuku bulan gelir ve giderler hakkındaki bilgileri içeren tablolar yer almaktadır.

Kitabın sonunda 1897 istatistik yılığında tıpkı basım seçme sayfalar bulunmaktadır. Burada idari bölünüş, nüfus, eğitim, dış ticaret, sanayi alanlarına ilişkin seçilmiş tablolar ile şose ve demiryolları ile tarım yapılan arazilerin sayısını gösteren iki harita da sunulmaktadır.

**Mehmet Ö. ALKAN, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e
Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924***

Tarihi İstatistikler Dizisi, cilt 6, Ankara: DİE Matbaası, 2000.

“Tarihi İstatistikler Dizisi”nin altıncı cildi olan *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924* adlı kitap, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ö. ALKAN tarafından yayına hazırlanmıştır. Osmanlı dönemine ait çe-

şitli kaynaklardan (Devlet Yıllıkları, Maarif-i Umumiye Yıllıkları, Eğitim İstatistikleri) belirli tarihlere (1854, 1863, 1873, 1883, 1894-1895, 1901, 1903, 1905-1908, 1913-1914, 1923-1924 yıllarına) ilişkin olarak derlenen eğitim verilerini içeren kitap altı bölümden oluşmaktadır. Kitabın önsözünde kitapta yer alan eğitim verilerinin derlenmesi ve değerlendirilmesiyle ilgili çeşitli açıklamalara yer veren Alkan, "(...) istatistiklerin daha iyi değerlendirilebilmesi için Osmanlı dönemi eğitimi ve eğitim aşamaları konusunda" da "kısa bir giriş" (s. xviii) sunmaktadır.

Yukarıda sözü edilen "Giriş" (s. 1-11) yazısında Alkan, "Modernleşme, Merkezileşme ve Çevreye Nüfuz Aracı Olarak Eğitim" (s. 1-3) alt başlığı altında modernleşmeyle birlikte eğitim alanında ortaya çıkan radikal dönüşümlerden (dinsel/geleneksel eğitimin yerini yaygın/kamusal/örgün, laik ve merkezi eğitim sisteminin alması, eğitimin zorunlu hale getirilmesi, eğitim işlerine bakacak bakanlığın kurulması vb. değişimlerden) ve bu dönüşümlerin yaşandığı tarihsel süreçten detaylı olarak bahsetmekte olup, bununla birlikte bu değişme ve gelişmelerin sonuçları üzerinde de durmaktadır.

Eğitimdeki modernleşmenin tarihsel sürecini "Tanzimat Dönemi" (s. 3-4), "II. Abdülhamit Dönemi" (s. 8-9), "II. Meşrutiyet Dönemi" (s. 9-10) ve "Cumhuriyet Dönemi" (s. 11) olmak üzere dört alt dönem için ayrı ayrı ele alan Alkan'a göre, "Tanzimat Döneminin eğitim açısından başlıca özelliği, o güne dek dinsel otoritelerin tekelindeki eğitimin devlet yönetimine ve denetimine alınması yönündeki cesaretli adımdır" (s. 3). Burada modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan eğitim, eğitim kurumları, burada görev alan öğretmenler ve eğitimle ilgili yasal düzenlemeler, bu değişimler karşısında alınan tepkiler gibi konular hakkındaki gelişmelere ayrıntılı olarak değinen Alkan, 1869 yılındaki Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitimin "beş basamak halinde" aşamalandırıldığını ifade etmekte ve daha sonra "Mahalle/Sıbyan Mektebinden İptidai Mektebe" (s. 5), "Rüştiyeler" (s. 6), "İdadiler" (s. 6-7), "Sultaniler" (s. 7) ve "Yüksek Okullar" (s. 7) alt başlıkları altında bu okulların kuruluş tarihi, bu okullarda verilen eğitim, okutulan dersler, tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişimler vb. konulara değinmektedir.

Eğitim alanındaki modernleşmenin ikinci dönemi "II. Abdülhamit Dönemi"dir ki, bu dönem Alkan'ın ifadesiyle, okullaşma oranının arttığı dönemdir ve bu dönemde, sıbyan okullarının iptidai okullara çevrilmesi, idadilerin (özellikle sivil idadilerin) ve yüksekokulların açılması gibi eğitim kurumlarına yönelik başlıca yenilik ve gelişmelerin yanı sıra bu kurumların ders programı, müfredatı ve kitaplarında da dinselleşme yönünde değişimler yaşanmıştır. Bu değişme ve yenilikler neticesinde 'ulema ve medrese' sistem dışına itilmiş, 'resmi tarih' ve 'resmi ideoloji' birer kurum olarak bu dönemde ortaya çıkmış ve bir 'İslam-Türk Sentezi' oluşturulmaya çalışılmıştır (s. 8).

Bu dönemin bir diğer özelliği olarak askerî okullarda okutulan genel tarih kitapları ile Osmanlı tarih kitaplarının sivil okullarda okutulanlardan farklı bir içeriğe sahip olduğunu vurgulayan Alkan bununla ilgili olarak da "Askeri okullarda-

ki ders kitapları erken Türk mitolojisinin ayrıntılarıyla işlendiği, ulus vurgusunun ve gururunun belirgin bir şekilde öne çıktığı eserlerdir. Bu durum, II. Abdülhamit döneminde yetişen subaylar arasında yaygınlaşan ve II. Meşrutiyet döneminde hakim duruma gelen Türk ulusçuluğunun da nedenlerinden birini anlamamıza yardımcı olur” (s. 8-9) görüşünü ileri sürmektedir. Bu dönemle ilgili son olarak bütün eğitim kurumlarındaki gelişmeler hakkında genel bir bilgi veren Alkan daha sonra “II. Meşrutiyet Dönemi”ne ilişkin açıklamalara yer vererek “II. Meşrutiyet Dönemini, görünüşte bir ideoloji olarak Osmanlıcılığın yeğlendiği izlenimi verilse de, II. Abdülhamit dönemindeki ‘İslam-Türk Sentezi’, ‘Türk-İslam Sentezi’ne dönüşmüş, Türklük ve Türk milliyetçiliği vurgusu hakimiyet kazanmıştır” (s. 9) demektedir.

Öte yandan bu dönemin bir diğer özelliğini de “dinsel bir kutsallıkla padişaha yönelik itaat ve sadakat yerine, (...) vatan, millet, kanun ve devlete itaat ve sadakat”ın (s. 9) ön plana çıktığı şeklinde ifade eden Alkan, bu dönemde eğitim kurumlarının (sultani ve iptidailerin) eğitim süreleri, eğitimin aşamalandırılması ve bu okullarda okuyan öğrencilerin yaşları gibi konular hakkında da bilgiler vermektedir.

Kitabın giriş kısmında son olarak “Cumhuriyet Dönemi”nde eğitimin aşamalandırılmasına değindikten sonra bu çalışmada takip ettiği yöntem hakkında “Açıklamalar” (s. 13) yapan ve kullandığı “Kısaltmalar”a (s. 13) yer veren Alkan, burada “Eski Yer Adlarının Günümüzdeki Karşılıkları”na (s. 14) ilişkin bir de tablo sunmaktadır.

“Giriş”e ilişkin bu genel değerlendirmeden sonra kitapta yer alan altı bölümde derlenen istatistik bilgileri detaylı olarak ele alırsak; kitabın birinci bölümü, “1854 (1270), 1863 (1279), 1873 (1289), 1883 (1299) Yılları Eğitim İstatistikleri”nden (s. 17-46) derlenmiş eğitim verilerini içermektedir. Bu bölümde; “1854 Devlet Salnamesi”nden İstanbul’daki ‘mekâtib-i mahsûsa-i şâhane’ (özel amaçlı okullar) ile ‘mekâtib-i umumîye-i şâhane’nin (genel amaçlı okulların) adları; “1863 Devlet Salnamesi”nden İstanbul, Rumeli ve Anadolu’daki rüştiyeler ile İmparatorluk geneli idadi ve rüştiyedeki öğrenci ve öğretmen sayıları ile İstanbul’daki yüksekokullar ve öğretmen sayıları; sıbyan okulları ile İstanbul’da cemaatlere ait sıbyan okulları ve öğrenci sayıları; “1873 Devlet Salnamesi”nden askerî okullar; tıp okulları ile İstanbul’daki diğer yüksekokullar ve bu okullardaki öğrenci sayıları; İstanbul’daki erkek idadileri, rüştiyeleri; kız rüştiyeleri; Rumeli ve Anadolu’daki rüştiyeler; İstanbul’da cemaatlere ait sıbyan okulları ile İmparatorluk geneli idadi ve rüştiyelerdeki okul sayısı ile bütün bu okullarda mevcut öğrenci ve öğretmen sayıları; “1883 Devlet Salnamesi”nden ise askerî yüksek okullar; İstanbul’daki yüksekokullar ile erkek ve kız iptidaileri; erkek ve kız sıbyan okulları; cemaatlere ait sıbyan okulları; dernek veya kurucuları tarafından yönetilen özel erkek ve kız okulları; vilayetlerdeki rüştiyeler ile İmparatorluk genelindeki rüştiyeler (okul ve öğretmen sayıları da verilmiş) ve bütün bu okullardaki öğrenci sayıları; İstanbul’daki askerî rüştiyeler; erkek (mezun sayısı da verilmiş) ve kız rüş-

tiyeleri ile bunların öğrenci ve öğretmen sayılarına ait verilerin derlendiği tablolar sunulmaktadır.

“1894-1895 (1310-1311) Eğitim Yılı İstatistikleri” (s. 49-111) başlığını taşıyan kitabın ikinci bölümünde 1894-1895 eğitim verileri, “Abdülhamit Öncesi ve Sonrası: Bir ‘İdeolojik’ Karşılaştırma”, “İstanbul’da Eğitim” ve “Vilayet ve Livâlarda (Bağımsız Sancaklarda) Eğitim” olmak üzere üç alt başlıkta toplanan tablolarla sunulmaktadır. Birinci alt başlıkta, II. Abdülhamit’in devraldığı eğitim mirası ve ilk gelişmeler (1876-1895) ile 1894-1895 döneminde İstanbul ve vilayetlerdeki sivil okul, öğrenci, memur ve öğretmen sayıları; ikinci alt başlıkta, İstanbul’daki sivil yüksek okullar; kız rüştiyeleri; sivil idadiler ve sivil erkek rüştiyeleri ile buradaki öğrenci (mevcut, ayrılmış, mezun olmuş), memur, öğretmen sayıları ve açılış tarihleri; İstanbul’daki İslam iptidailer (eğitim biçimi -eski, yeni-); özel İslam okulları (iptidai, rüşti, idadi olmak üzere; ayrıca açılış tarihleri de verilmiş); gayrimüslim okullar; yabancı okullar ile öğrenci ve öğretmen sayıları; üçüncü alt başlıkta ise vilayetlerdeki yatılı sivil idadiler ile gündüzlü idadiler; kız rüştiyeleri; vilayet ve livâlardaki (bağımsız sancaklarda) rüştiyeler (livâlardaki rüştiyeler için ayrı bit tablo yer almakta); sivil rüştiyeler (açılış tarihleri verilmemiş), öğrenci (mevcut, yeni kaydolan, ayrılan, mezun olan), memur, öğretmen sayıları ve açılış tarihleri; vilayetlerdeki iptidai erkek öğretmen okulları ile vilayet ve livâlardaki İslam iptidailer ve bu okullardaki öğrenci sayıları; vilayetlerdeki gayrimüslim okullar (yatılı, gündüzlü, ruhsatlı, ruhsatsız); vilayet ve livâlardaki (bağımsız sancaklarda) gayrimüslim ile yabancı okul, öğrenci, öğretmen sayıları ve cemaatlere göre okul (Katolik, Protestan vb.) ve uyruklarına (Fransız, İngiliz vb.) göre yabancı okul sayıları yer almaktadır.

Üçüncü bölüm, “1901 (1317) ve 1903 (1319) Maarif Salnamelerinde Eğitim İstatistikleri”ni (s. 115-118) içermektedir. Buradaki tablolarda, “1901 (1317) Maarif-i Umumiye Salnamesi” ile “1903 (1319) Maarif-i Umumiye Salnamesi”nden derlenen vilayet ve livâlardaki (bağımsız sancaklarda) nüfus, öğrenci sayısı, öğrenci sayısının nüfusa oranı ile öğrencilerin nüfusa oranı sıralamasına ilişkin veriler gösterilmektedir.

“Vilayetlerdeki Resmi ve Özel Okullar”, “Livâlardaki (bağımsız sancaklarda) Resmi ve Özel Okullar” ile “Mutasarrıflıklardaki Resmi ve Özel Okullar”, “1905-1908 (1321-1324) Eğitim Yılı İstatistikleri” (s. 121-160) başlıklı dördüncü bölümde ele alınmaktadır. Burada, vilayet ve livâlardaki (bağımsız sancaklarda) resmî ve özel okul (Müslim, Rum, Musevi, İngiliz, Bulgar vb.) sayıları ile livâlardaki resmî ve özel okullarla ilgili verileri içeren tablolar sunulmaktadır.

Kitabın beşinci ve altıncı bölümünde ise sırasıyla “1913-1914 (1329-1330) Eğitim Yılı İstatistikleri” (s. 163-279) ile “1923-1924 (1339-1340) Eğitim Yılı İstatistikleri” (s. 283-319) yer almaktadır. “İptidailer”, “Erkek Öğretmen Okulları”, “Sultaniler”, “İdadiler”, “Özel Tali Okullar”, “Yüksek Okullar”, “Özel Yüksek Okullar” ve “Diğer Bakanlıklara Bağlı Okullar”(‘Bahriye’, ‘Harbiye’, ‘Evkaf-ı Hümayun’, ‘Ticaret ve Ziraat’, ‘Nafia’ Nezaretlerine bağlı okullar) hakkındaki verileri sunan tab-

loların bulunduğu beşinci bölümde, “İptidailer” (s. 163), “Sultaniler” (s. 223) ve “İdadiler”le (s. 233) ilgili verilere ilişkin ayrıca “Açıklamalar” yapılmıştır. Bununla birlikte, bu bölümde “Tablolarla İlgili Açıklamalar”a (s.183) da yer verilmektedir.

Bölüme ilişkin bu genel başlıklardan sonra burada yer alan tablolara değinecek olursak; bu bölümdeki tablolar: 1913-1914 yılına ait olup vilayet ve livâlardaki (bağımsız sancaklarda) resmî iptidai okul ile buralarda dönem başı ve dönem sonundaki duruma göre öğrenci; memur, öğretmen (mezun oldukları okullara göre öğretmen sayıları da ayrı bir tabloda sunulmuş) ve hizmetli sayıları; vilayet ve livâlardaki (bağımsız sancaklarda) özel iptidailerde cemaatlere göre; iptidai okul (resmî ve özel bütün iptidai okullarla - burada memur sayıları da yer almakta- ve bütün vilayetler ile livâlardaki-bütün livâlardaki ayrı bir tablo ile sunulmuş- verileri genel olarak gösteren tablolar ayrıca sunulmuş) ile yabancı iptidai okul; öğrenci ve öğretmen sayıları; erkek öğretmen okullarında (darülmualliminlerde); sultaniler; vilayetlerdeki idadiler ile vilayetlerdeki özel tâli okullarda (bu üç okula ilişkin diğerlerinden farklı olarak sınıflara - iptidai ve tâli sınıfa- göre öğrenci sayısı ile vilayetlerdeki özel tali okulların ait olduğu cemaat ve devlet ile kuruluş ve/veya açılış tarihleri de verilmiş); diğer özel tâli okullarda; yüksekokullar (bu okullarda okuyan öğrencilerin babalarının mesleklerine göre sayıları mevcut değil) ile özel yüksekokullarda cemaatlere ve diploma alanlara; babalarının mesleğine göre öğrenci; yönetici, öğretmen, hizmetli ve yaş grubuna göre öğretmen (mezun oldukları muallimin ve diğer okullara göre öğretmen sayıları ile mezun oldukları Darülfünun ve diğer yüksekokullara göre öğretmen sayıları ayrı ayrı tablolarda verilmiş) sayıları; vilayet ve livalardaki (bağımsız sancaklarda) özel tali okullar ve öğretmen okulu öğrenci sayıları ile Osmanlı İmparatorluğu’nda eğitim kurumlarında okul, öğretmen, öğrenci sayıları ve diploma alanların sayılarını içermektedir.

Kitabın beşinci bölümünde sunulan tablolarda son olarak “Diğer Bakanlıklara Bağlı Okullar”la ilgili veriler yer almaktadır. Buradaki tablolardan; Harbiye Nezareti’ne bağlı askerî idadilerdeki öğrenci, öğretmen sayıları ve mesleklerine göre öğretmen sayıları; Bahriye Nezareti’ne bağlı Mekteb-i Bahriye-i Şâhane’deki öğrenci, öğretmen sayıları, mezun oldukları okul ve yaş grubuna göre öğretmen sayıları; Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne bağlı vakıf iptidai okulları, öğrenci ve öğretmen (mezun oldukları okullara göre sayıları ayrıca belirtilmiş) sayıları ile yine bu Nezarete bağlı Medresetü’l-Vâizin’deki öğrenci ve yaş grubuna göre öğretmen sayıları; Ticaret ve Ziraat Nezareti’ne bağlı yüksek okullar, ziraat okulları, darülharirler ile sütçülük ve bağcılık okullarında ve Nafia Nezareti’ne bağlı yüksekokullardaki öğrencilerin cemaatler, diploma alanlar ve babalarının mesleklerine göre sayıları; yaş grubu ve mezun oldukları okullara göre öğretmen sayılarına (yüksekokullar için mezun oldukları okullar verilmemiş) ilişkin verilere ulaşmak mümkündür.

“1923-1924 (1339-1340) Eğitim Yılı İstatistikleri” (s. 283-319) başlığını taşıyan altıncı bölümde “Maarif Nezaretine Bağlı Okullar”, “Diğer Vekaletlerle Düyyûn-ı Umumiye’nin İdaresindeki Okullar”, “Özel Okullar ve Vilayetlerin İdare Ettiği

Okullar’a ilişkin veriler bulunmaktadır. Buradaki tablolarda; Maarif Vekaletine bağlı Fen (uzmanlıklara göre mezun sayıları da olmak üzere); Tıp (buna bağlanan okullar da dahil olmak üzere); Hukuk ve Edebiyat Medreseleri’nde; Mekteb-i Mülkiye’de öğrenci, öğretim, idari kadro sayıları ve mezun oldukları okullara göre öğretmen sayıları; Sanayi-i Nefise Mektebi’ndeki öğrenci; memur, öğretmenlerin millet, din, mezhep, ve mezun oldukları okullara göre sayıları; tam ve bir devreli erkek liseleri; yatılı, gündüzlü ve sanayi kız liselerinde; meslek idadilerinde; erkek ve kız öğretmen okullarında öğrenci, memur ve öğretmen sayıları; İmam Hatip Okulları’nda öğrenci sayıları; vilayetlerdeki genel ilkokulların sınıf ve dershane sayısına göre dağılımı; vilayetlerdeki anaokullarında okul sayısı, sınıf, yaş ve velisinin mesleğine göre öğrenci sayıları ile mezun oldukları okullara göre öğretmen sayıları; Türkiye’de vilayet ve eğitim kurumlarına göre okul, öğrenci ve öğretmen sayılarına ilişkin veriler sunulmaktadır.

Bununla birlikte bu bölümde yer alan diğer tablolar ise Bahriye Mekteb-i Âlisi, Bahriye Gençler Mektebi, Milli Ticaret-i Bahriye Kaptan Ve Çarkçı Mekteb-i Âlisi, Mühendis ve Kondüktör Okulları, Ticaret Mekteb-i Âlisi, Ziraat Okulları, Yüksek Meslek Okulları, Darüşşafaka (hizmetli sayısı da verilmiş diğerlerinden ayrı olarak), Hayat Okulları (Pratik Sanat Enstitüleri) ile Dilsiz Okullarında (hizmetli sayıları da mevcut) öğrenci, öğretmen, memur sayıları ve mezun oldukları okullara göre öğretmen sayıları; İstanbul Darülelhanı’nda öğrenci, öğretmen, memur, hizmetli sayıları ve mezun oldukları okul, millet, din ve mezheplerine göre öğretmen sayıları; darüleytamlarda öğrenci sayıları; Bursa Harir Darüttaliminde öğrenci, öğretmen, memur sayıları; vilayetlerin idare ettiği sanayi okullarında sınıf, meslek, ve yatılı-gündüzlü olma durumuna göre öğrenci, öğretmen sayıları ile mezun oldukları okullara ve milliyetlere göre öğretmen, milli idari kadro ve hizmetli sayılarını içermektedir.

Enver Ziya KARAL, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831*

Ankara: DİE Matbaası, 1997

İkinci baskısı Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yapılan *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831* adlı kitap, Osmanlı Devleti’nin arazi tahriri maksadıyla değil de yalnızca topraklarında yaşayan nüfusu belirlemek amacıyla gerçekleştirdiği kabul edilen ilk nüfus sayımı olma özelliğini taşıyan 1831 sayımının verilerini içeren defterin Prof. Dr. Enver Ziya KARAL tarafından gün yüzüne çıkartılarak yayına hazırlanmasından ibarettir. İlk kez 1943 yılında Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından yayınlanmış olan kitap “Başlangıç”tan (s. 3-23) sonra “1831 Sayımını Gösterir El Yazması Defterin Kopyası”nı (s. 27-185), “Sayımlara Ait Vesaik” (s. 189-191) ve “TABLO: Sayıma Ait Not ve Tablolar”ı (s. 194-216) içermektedir.

Kitabın niteliği ve içeriğine dair bu kısa açıklamadan sonra içindeki bilgi ve verileri “başlangıç” kısmı ve “1831 sayımına ait belgeler” şeklinde genel olarak iki kısımda toplayacak olursak, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Sayımları” (s. 5-23) başlığını taşıyan birinci kısımda, “Osmanlı Devleti ve Reaya” (s. 5-6) alt başlığı altında devlet ile reaya arasındaki ilişkinin niteliklerinden bahseden ve bu bağlamda devletin reaya verdiği öneme dikkat çeken Karal, *Aşıkpaşazâde Tarihinden* ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa’nın *Nesaihü’l-Ümera ve’l-Vüzera*’sından yaptığı iktibaslarla da buna işaret etmektedir. Karal’a göre, “(...) Reayanın iyi bir şekilde idaresi Osmanlı İmparatorluğu’nun yükseliş ve yayılış devirlerinde, devlet için esas sayılmış” ve devlet bu esasın gereği olarak “reaya ile toprak arasındaki ilgiyi tanıyıp bilmek” (s. 6) istemiştir. Bu nedenle de “(...) toprak ve nüfus yazımı”na (s. 6) ihtiyaç duyulmuştur.

Öte yandan burada Osmanlı Devleti’nin, “Osmanlı Devleti’nde Toprak Yazımı ve Nüfus Sayımı”na (s. 6-8) verdiği önemi de belgeleyen yazılardan örnekler sunan Karal, bu sayımların başlangıcı, yapılma amacı, 1831 sayımı öncesinde gerçekleştirilen sayımlar gibi konular hakkında Hammer, Barkan, Michoff gibi bazı yazarların görüşlerine de yer vermektedir. 1831 sayımına giden sürece bu şekilde işaret ettikten sonra “XIX. Asırda Nüfus Sayımları”nı (s. 8-10) ele almakta ve yine Lütfi, Cemal Bey, İ. Hakkı Akyol gibi bazı yazarlardan yaptığı alıntularla 1831 ve sonrasındaki sayımları değerlendirmektedir. Ayrıca 19. yüzyılda yapılan “büyük veya küçük bütün bu nüfus sayımlarının tam neticeleri”nin hiçbir zaman devlet tarafından neşredilmediğini ancak “devlet salnamelerinde ve ecnebilerin Türkiye üzerine yazdıkları kitaplarda genel neticelerden bahsedilmiş” olduğunu ifade etmektedir (s. 10).

Çalışmaları sırasında 1831 sayımına ait vesikaların eline geçmesiyle bu vesikaları toplu halde neşretmeyi uygun bulan Karal, “1831 Nüfus Sayımı”yla ilgili olarak *Tarih-i Lütfi*’de ve “nüfus sayımı için mucip sebepler lâihyası”nda yer alan sayıma dair bilgilerden hareketle 1831 sayımının yapılmasını gerektiren nedenlere ve ne şekilde yapıldığına değinmekte ve bu sayımın büyük ölçüde Yeniçeri ocaklarını ortadan kaldıran II. Mahmut’un reform hareketleriyle irtibatlı olduğunu ileri sürmektedir (s.10) ki, Karal’ın ifadesiyle; “Yeniçeri ordusunun kaldırılmasından sonra yapılması gereken ilk reform, yeni bir ordunun kurulması idi. Bu ordunun kurulması da yeni vergi kaynaklarının bulunmasını ve askerlik yapabilecek halkın sayısının bilinmesini gerektiriyordu” (s. 10-11).

Nüfus sayımıyla ilgili hazırlıklar ve sayımın nasıl yapıldığı ile ilgili olarak, yukarıda belirtilen kaynaklardan hareketle, “nüfus sayımının ne şekilde yapılacağının tayini için özel bir meclis tayin edilmiş ve bu meclis tarafından talimatnameler hazırlanmış, (...) sayımın Rumeli ve Anadolu’da bulunan İslam ve Hıristiyan erkek nüfusuna inhisar ettirilmesi kabul edilmiş, (...) nüfus sayımına şer’i memurlar tayin edilmiş, (...) memurların gönderdikleri defterleri derlemek ve genel neticeleri kestirmek üzere İstanbul’da bir Ceride Nezareti kurulmuş” (s. 12) oldu-

ğunu belirtmekte ve bundan sonra “1831 Nüfus Sayımının Hususiyetleri ve Sayılan Yerler”e (s. 13-17) ilişkin açıklamalara yer vermektedir. Burada ilk olarak “Rumeli Tarafı” ve “Anadolu Tarafı” olmak üzere iki ayrı bölgedeki “Hulasa defterinde gösterildiğine göre sayımın yapıldığı sancak, kaza, kasaba ve nahiyeler”in (s. 13) adları yer almaktadır.

Sayım ile ilgili hususiyetlere dair mevcut bilgileri “Sayım Usulü” (s. 17-20) alt başlığı altında değerlendiren ve usûle ilişkin en belirgin özelliği, “şer’i memurlar” tarafından yapılan “sayımda ilk esas olarak din göz önüne alınmıştır (...) halk İslam ve Reaya olarak iki gruba ayrılmıştır.” (s. 17) şeklinde ifade eden Karal, usûl hakkında daha detaylı bilgiler de vermektedir. Burada ayrıca, müslüman nüfusun bazı yerlerde matluba muvafık olan veya olmayan; bazı yerlerde de yaşa göre; sakal veya bıyığa göre sayıldığını; bunun da askerlikle ilgili bir keyfiyet olduğunu “İslam Nüfusunun Sayımında Tefrik” (s. 18); reayanın -hıristiyan tebaanın- (Bulgar, Rum, Ermeni, Kıpti reaya ve Yahudilerin) cizyeye müstahak olan (bunlar da alâ, evsat, ednâ olmak üzere üçe ayrılmış) veya olmayanlara (ihtiyar, amelmande olarak ikiye ayrılmış) göre sayıldığını “Hıristiyan Tebaanın Sayımında Tefrik” (s. 19) alt başlıklarında vurgulamaktadır.

“Aşiret ve Yörüklerin Sayımında Tefrik”te (s. 20) ise farklı bir usûlün sözkonusu olduğuna, bazı sancaklarda umumi yekuna ‘haymenişin aşair’ diye bir sayı eklendiğine, bazılarında ise aşiretlerin ve cemaatlerin Pehlivanlu, Çermandelu gibi anıldıkları isimlerle gösterildiğine işaret eden Karal, başlangıç kısmında son olarak “1831 Sayımının Neticeleri”ne ait verileri değerlendirmekte (s. 20-22) ve 1831 sayımının ilk genel sayım olduğuna işaret ederek “1831 Nüfus Sayımının Genel Önemi”ne (s. 22-23) değinmektedir. Bununla ilgili görüşlerini “1831 nüfus sayımı herhangi bir politika gayretiyle yapılmamıştır. Devlet İslam nüfusun miktarını askerlik bakımından Hıristiyan nüfusun da sayısını vergi bakımından öğrenmek istemiştir (...) 1831 nüfus sayımının en büyük önemi Türk ulusunun, Rumeli ve Anadolu’yu İslamlaştırmak yolunda attığı dev adımını göstermemesidir” (s. 22-23) cümleleriyle dile getirmektedir.

1831 sayımıyla ilgili çeşitli belgeleri içeren ikinci kısımda ise ilk olarak “1831 Sayımını Gösterir El Yazması Defterin Kopyası” sunulmaktadır ki, bu defter 1831 sayımının sonuçlarını ihtiva etmektedir. Bu defterden, “Rumeli Tarafı” ve “Anadolu Tarafı” için ayrı ayrı olmak üzere sayımın yapıldığı sancak, eyalet, kaza, kasaba ve nahiyelerin adlarını; buralarda meskun sayımı yapılan erkek nüfus sayısını (müslüman olan ve olmayan) ve sayımı yapan memura (memurun adı, gerçek görevi, sayımını yaptığı yerlere) ilişkin bilgileri elde etmek mümkündür.

İkinci olarak “1831 Tahririyle, Silistre Sancağının tahririne ait bazı vesikaların suretleri” sunulmaktadır ki, bunlar da “Sayımlara Ait Vesaik”lerden örnekler içermektedir. Buradaki örneklerde, “1831 Sayım Esbabı Mucibe Layihası” (s. 189-190), “Silistre Sancağı Tahririne Ait İki Tahrirat” (s.190) ile nüfus tahririne ilişkin Lütfi Tarih’inden alınan iki yazı; “Tahriri Nüfus” ve “Teşkili Nezareti Ceride” (s. 191) yer almaktadır.

Kitapta son olarak “1831 sayımıyla, Silistre Sancağı ve Kastamonu kazaları sayımlarına ait tablolar” başlığı altında, burada yer alan “Tablolara Ait İzahat” (s. 194) yapıldıktan sonra İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından 1831 sayımının sonuçlarının derlenmesinden oluşan “1831 Sayımının Hülasası”nda (s. 195-215) Rumeli ve Anadolu tarafı nüfus verileri, nüfusu yapılan kazalar ve yerler, nüfus sayımını yapan memur, İslam, Reaya, Kıpti, Yahudi, Ermeni nüfus, yekunlarıyla birlikte, tablolar ile sunulmakta ve “El Yazması Defterin Kopyasına Ait Not” (s. 216) da bulunmaktadır.

Şevket PAMUK, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998

Ankara: DİE Matbaası, 2000

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) 1994 tarihinden beri ‘Tarihi İstatistikler Dizisi’ başlığı altında yapmış olduğu bir dizi çalışmanın ürünlerinden bir tanesi olan ve Prof. Şevket Pamuk tarafından hazırlanan bu kitapta İstanbul ve diğer kentlerdeki 500 yıllık fiyat ve ücretlere ilişkin çeşitli kaynaklardaki verilerden yola çıkılarak tüketici fiyatları, tüketici fiyat endeksleri ve çeşitli sektörlerle ait işçi ücretleriyle ilgili tablo ve grafikler oluşturulmuş ve bunlar değerlendirilmiştir. Bununla birlikte verilerin hangi yöntemlerle, ne şekilde, nerelerden elde edildiğine, bunları elde ederken karşılaşılan zorluklara ilişkin bilgi de verilmiştir. Endeks oluşturulmasında izlenen yöntemler de metin içinde tartışılmaktadır.

Altı bölümden oluşan kitabın ilk üç bölümünde 1469-1918 dönemi İstanbul tüketici fiyatları endeksine (1469-1914 dönemi İstanbul'daki gıda fiyatları endeksi de ayrıca dahil olmak üzere); 20. yüzyılda İstanbul ve Ankara'da (1914-1998 dönemi) tüketici fiyatları ve enflasyonuna, geçmiş yıllara ait parasal büyüklüklerin 1998 yılı sonundaki Türk lirası ve ABD doları cinsinden eşdeğerlerine (1469-1799; 1801-1914; 1915-1998 dönemleri için); dördüncü ve beşinci bölümlerinde sırasıyla İstanbul'da inşaat işçilerinin günlük ücretleri (1489-1922 dönemi) ile Türkiye'de imalat sanayii ücretlerine (1914-1998 dönemi) ilişkin verilerin yer aldığı tablo ve grafikler bulunmaktadır. Altıncı bölümde ise Avrupa kentlerinde fiyatlar ve ücretler (1450-1913 dönemi) ile 20. yüzyılda Türkiye ve Avrupa ülkelerinde kişi başına gayri sâfi yurtiçi hasıla verilerini gösteren tablo ve grafikler yer almaktadır. Bu tablo ve grafikler kitap içinde Prof. Pamuk tarafından detaylı olarak değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır.

İçeriğine ilişkin genel bir çerçeve çizdiğimiz kitabın bölümlerini detaylı olarak ele alırsak “İstanbul Tüketici Fiyatları, 1469-1998” (s. 3-36) başlığını taşıyan birinci bölümde, “15. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar İstanbul ve daha sınırlı olarak da Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin diğer kentlerinin fiyat tarihi üzerine yapılan çalışmanın yöntemi tartışılmakta, özet so-

nuçları tablo ve grafikler halinde sunulmaktadır” (s. 3). Bu çalışmada takip edilen metod altı alt başlık altında ele alınmaktadır. “Gıda Malları” (s. 3-5) alt başlığında İstanbul’daki tüketici fiyat endeksinde yer alan gıda malları ile gıda malları endeksi hesaplamalarına ilişkin yöntemler hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Tüketici fiyat endeksine konu olan gıda dışı malların endekse dahil edilmesi için yapılan çalışmalar “Diğer Mallar” (s. 5-6) alt başlığı altında tartışılmaktadır. Bu bölümdeki üçüncü ve dördüncü alt başlıklarda sırasıyla “Tüketici Fiyatları Endeksinin Özellikleri” (s. 6-7) üzerinde durulmakta ve “Tüketici Fiyatlarının Uzun Dönemli Eğilimleri” (s. 7-8) hakkında değerlendirmeler yapılmaktadır.

“1914 Sonrasında İstanbul’da Fiyatlar” (s. 19) alt başlığı 1914-1998 dönemine ilişkin verilerin derlenmesi, derlenen verilerden oluşturulan tablo ve grafiklerin değerlendirilmesiyle ilgili bilgileri içermektedir. Bu bölümün son alt başlığı “Osmanlı’da Para ve Enflasyon”dur (s. 34-36). Burada, başlıktan da anlaşılacağı üzere Osmanlı’da para ve enflasyon konusuna değinilmiş olup Osmanlı döneminde para ile enflasyon arasında bugünküne benzer bir ilişkinin varolduğu, Osmanlı dönemindeki enflasyonun en önemli nedeninin taşıyıcılar (devletin ek gelir sağlamak amacıyla paranın ayarını düşürmesi, gümüş içeriği daha düşük sikkeleri piyasaya sürmesi işlemi) olduğu sonucuna varılmıştır. Bu taşıyıcılar tarafından faydalanan ve zarar gören kesimler araştırılarak “taşıyıcılar çevresinde biçimlenen devlet-toplum etkileşimi” (s. 34) tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı taşıyıcılarının yoğunlaştığı dönemler ve bu taşıyıcıların toplumsal etkileri hakkında ayrıntılı bilgi de verilmektedir.

Kitabın ikinci bölümü “İstanbul Tüketici Fiyat Endekslerine İlişkin Daha Ayrıntılı Veriler” (s. 39-50) başlığını taşımaktadır. Burada “5. Yüzyılın İkinci yarısından Birinci Dünya Savaşına kadar İstanbul’da fiyatların tarihi üzerine yapılan çalışmanın yöntemini daha ayrıntılı olarak irdeleyen ve destekleyen tablo ve grafikler sunulmaktadır” (s. 39).

Fiyatlara ilişkin son bilgi ve değerlendirmelerin yer aldığı üçüncü bölümün başlığı “Diğer Kentlerde Fiyatlar, 1489-1998”dir (s. 53-59). Bu bölümde diğer kentlere ilişkin fiyat verilerinin derlenmesi ve çalışmanın yöntemiyle ilgili bilgiler “Osmanlı Dönemi” ve “Cumhuriyet Dönemi” olmak üzere iki alt başlık altında verilmiştir.

Bu çalışmanın kapsamı içinde yer alan ikinci konu ücretlerdir. Ücretlere ilişkin verileri derleme ve değerlendirme çalışmaları da “İstanbul’da Ücretler, 1489-1922” (s. 63-74) ve “Diğer Kentlerde Ücretler, 1489-1998” (s. 77-85) ana başlıkları altında iki bölümde incelenmektedir.

İstanbul’a ait ücret endekslerinin oluşturulması için gerekli ücret verilerinin derlenmesinde yürütülen çalışmayla ilgili bilgilerin verildiği ve elde edilen verilerin değerlendirildiği “İstanbul’da Ücretler, 1489-1922” başlıklı dördüncü bölümde inşaat sektörüne ait işçi ücretlerinden elde edilen ücret dizileri tablo ve grafiklerle sunulmaktadır.

“Diğer Kentlerdeki Ücretler”e ilişkin verilerin derlenip değerlendirildiği beşinci bölümde ise “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de İmalat Sanayii Ücretleri” alt başlığı altında diğer kentlere ait ücret dizilerinin oluşturulmasında takip edilen yöntem tartışılmaktadır. Diğer kentlere ait ücret dizileri oluşturulurken “Cumhuriyet döneminde inşaat sektörü veya diğer sektörler için kentler bazında ücret dizileri bulunmadığından” (s. 77) imalat sanayii ücretleri kullanılmıştır. Dolayısıyla bu bölümde yer alan tablo ve grafikler, imalat sanayii ücretlerini göstermektedir.

Kitabın altıncı ve son bölümünde, “İstanbul ve daha genel olarak Osmanlı-Türkiye kentleri için oluşturulan fiyat ve ücret dizilerinin eğilimlerini (...)”, “Avrupa Kentleri ve Ülkeleri ile Karşılaştırma”nın (s. 89-98) “iktisadi gelişme, yapısal dönüşüm, ve gelir dağılımı gibi temel konularda uzun dönemli tarihsel gelişmelere ışık tutmak bakımından son derece yararlı ve verimli olacağı” (s. 89) görüşünden hareketle İstanbul ve diğer kentlere ait fiyat ve ücret dizilerinin Avrupa kentlerinin fiyat ve ücret dizileri ile mukayese edilmesi öngörülmektedir.

Bu bağlamda Avrupa kentlerine ait verilere ulaşmak için yürütülen çalışmaya ve bu mukayesenin kapsamına ilişkin bölümün girişinde özet bir bilgi verildikten sonra “Kentsel Ücretler ve Kişi Başına Milli Gelir” (s. 95-96) ile “20. Yüzyılda Türkiye İmalat Sanayii Ücretlerinin Avrupa Ülkeleriyle Karşılaştırılması” (s. 96-97) alt başlıklarında, takip edilen metod ve mukayesenin kapsamı detaylı olarak tartışılmaktadır. Bu çalışmalar sonucu elde edilen veriler tablo ve grafiklerle sunulmakta ve bunlar değerlendirilmektedir.

Kitabın sonundaki “Ek Tablolar”da, endeks hesaplamalarına dahil edilsin veya edilmesin kullanılan bütün fiyat verileri (temel gıda mallarına ve gıda dışındaki mallara ait vakıf, saray, narh fiyatları) ve inşaat işçilerinin günlük ücretleri ayrıntılı olarak verilmiştir. Bununla birlikte fiyat ve ücret verilerinin herbiri için ayrı ayrı kaynakçalar da verilmiştir.

Kitapta yer alan bilgilerden oldukça geniş kapsamlı fiyat ve ücret verilerine ulaşmak mümkündür. Fiyat ve ücretlerin günümüze kadar getirilmiş olması Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde ekonominin izlediği seyir, iktisadi büyüme vb. konular hakkında bu iki dönemi mukayese etme imkânını da sağlar. Tablo ve grafikler şeklinde bilgilerimize sunulan bu veriler yeni yaklaşımlarla farklı değerlendirmelere tâbi tutulabilir ve başka araştırmalar için kullanılabilir.

Halil İNALCIK, Şevket PAMUK, Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik

Ankara: DİE Matbaası, 2000

Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik adıyla yayınlanmış olan bu kitapta Osmanlı Devleti’nin arşivlerindeki Osmanlı sayımlarına ilişkin birikimi değerlendirmeye yönelik olarak DİE’nin yürüttüğü proje kapsamında yapılmış olan çalışmalar makaleler halinde sunulmaktadır. İçinde on bir makalenin bulunduğu kitap Prof. Dr. Halil İNALCIK ve Prof. Dr. Şevket PAMUK tarafından derlenmiştir.

Kitapta yer alan makale başlıkları ve yazarları şunlardır: “Osmanlı’da İstatistik Metodu Kullanıldı mı?”, Prof. Dr. Halil İNALCIK; “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler”, Doç. Dr. Mehmet ÖZ; “Avarız ve Cizye Defterleri”, Yrd. Doç. Dr. Oktay ÖZEL; “Osmanlı Kentlerinde Tüketici Fiyatları ve Ücretlere İlişkin Veriler”, Prof. Dr. Şevket PAMUK; “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, Prof. Dr. Cem BEHAR; “19. Yüzyılda Temettüat Tahrirleri”, Prof. Dr. Tevfik GÜRAN; “Osmanlı Devleti’nde Sayısallaşma ya da Çağdaş İstatistiğin Doğuşu”, Prof. Dr. Zafer TOPRAK; “19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaret İstatistikleri”, Prof. Dr. Şevket PAMUK; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924”, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ö. ALKAN; “Rumi 1301(1885) Tarihli İstanbul Sayımı”, Doç. Dr. Selçuk Akşin SOMEL; “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”, Prof. Dr. Tevfik GÜRAN.

Kitabın birinci makalesinde “Osmanlı’da İstatistik Metodu Kullanıldı mı?” (s. 3-13) sorusuna cevap veren İncalcık, bürokratik, merkeziyetçi bir idari yapıya sahip olan Osmanlı Devleti’nin bu özelliğinden dolayı istatistik bilgi üretmesinin zaruri olduğu görüşünü ileri sürerek Tahrir Defterlerinden örneklerle görüşünü desteklemektedir. Makalede, “tahrir ve defter-i hakani sistemi, belli bir idare sistemini uygulamada doğru ve kapsamlı verilere gereksinimi karşılayan özgün bir istatistik ve book-keeping sistemidir” (s. 4) görüşüne yer veren İncalcık, özellikle istatistik verileri kapsayan belge dizileri arasında, defter-i hakaniler üzerinde durmaktadır.

Tahrir defterlerine ilişkin detaylı bilgiler “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler” (s. 17-32) başlığıyla kitaptaki ikinci makalede, Mehmet Öz’ün makalesinde yer almaktadır. Öz, makalesinde “Tahrir ve Tahrir defterleri” (s. 17-20) alt başlığı altında tahririn içeriği, yapıldığı dönemler, tahriri yapan görevli, mufassal ve icmal defterlerin içeriği gibi konulara değinmektedir. “Defter İncelemelerinde Sayısal Verilerin Kullanımı” alt başlığı, tahrir defterlerinden elde edilen nüfus verilerini “demografik veriler”; vergi gelirlerine ilişkin verileri “Tarım Üretimi Verileri” alt başlıklarında detaylı olarak ele almaktadır. Makalenin “sonuç” kısmında ise yazar, tahrir defterlerinden ne şekilde, hangi alanlarla ilgili olarak yararlanılabileceğini, nüfus ve tarım üretimi vb. konular hakkında elde edilen verilerin güvenilirliği meselelerini tartışmaktadır.

Üçüncü makale, “Avarız ve Cizye Defterleri”ne (s. 35-50) ilişkindir. Makalenin yazarı Oktay Özel, makalesinin girişinde “Osmanlı tarihinin sayısal veriler içeren temel kaynakları” hakkında kısa bir değerlendirme yaptıktan sonra bu kaynaklar içinde değerlendirilen ve “19. yüzyılın iki önemli vergi türüyle doğrudan ilişkili olan” avarız ve cizye defterlerinin “esas itibarıyla birer nüfus sayımı niteliğinde” olduğu görüşünü ileri sürmektedir (s. 35).

Makalesinin girişinde bu kaynakları değerlendiren ve çalışmalarında kullanan tarihçilerden de örnekler veren Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri” alt başlığı altında bu defterlerin ortaya çıkışı ve tarihsel sürecine değinmektedir. Bununla birlikte “Avarız ve Cizye Sayımları”yla ilgili olarak bunların kapsamı, kimlerden hangi dö-

nemlerde ne şekilde toplandığı, sayımların gerekçeleri ve bu sayımlar sonucu ortaya çıkan defterler vb. konular hakkında detaylı bilgilere yer vermektedir.

“Verilerin Güvenilirliği ve İstatistik Değeri”ni irdelerken, “özellikle nüfus ve iskân tarihi açısından klasik dönemin büyük tahrir defterleriyle karşılaştırılabilecek türden veriler içeren bu defterlerin, 17. yüzyılın demografi tarihi açısından büyük öneme sahip” (s. 40) olduğunu ifade eden yazar, bu kaynaklardan elde edilen verilerin sorunlarına da değinmektedir. Bu bağlamda “elimizdeki defterlerdeki veriler, terminolojik ve metodolojik sorunlar bir yana, ne derecede gerçeği yansıtmaktadır?” (s. 41) sorusunu sormakta ve sayımların güvenilirliği konusunu “Sayımların Niteliği, Sistematiği ve Bölgesel Varyasyonlar” (s. 41-42); “Kapalı Terminoloji ve İtibari Kategoriler” (s. 42-43); “Hesaplama ve Tahminler” (s. 43-46) ve “Sayımların Güvenilirliği” (s. 46-49) alt başlıklarında detaylı olarak ele almaktadır.

Kitaptaki dördüncü makalede Şevket Pamuk, “Osmanlı Kentlerinde Tüketici Fiyatları ve Ücretlere İlişkin Veriler” (s. 53-59) başlığı altında “500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretlere” ilişkin yapmış olduğu çalışmada kullandığı kaynaklar ve yöntemi tartışmaktadır (s. 53).

Tüketici fiyatlarına ilişkin kullandığı kaynak ve yöntemi, “İstanbul’da Tüketici Fiyatları” (s. 53); “Gıda malları” (s. 53-55); “Diğer Mallar” (s. 56); “Tüketici Fiyatları Endeksinin Özellikleri” (s. 56) ve “Diğer Kentlerde Fiyatlar” (s. 57) alt başlıkları altında ele alan yazar, ücretlere ilişkin kaynak ve yöntem tartışmasını ise “İstanbul’da Ücretler” (s. 57-58) ve “Diğer Kentlerde Ücretler” (s. 58) alt başlıklarında yapmaktadır.

Beşinci makale, Cem Behar’ın “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 sonrası Modernleşmesi” (s. 63-72) başlıklı makalesidir. Bu makalede Behar, Osmanlı nüfus istatistiklerine ilişkin verileri, “demografik veri türlerinin” (s. 63) birbirinden farklı olmasından dolayı, iki dönemde ele aldığını ifade etmektedir.

Birinci dönemle ilgili olarak, “İlk Yüzyıllarda Nüfus Verileri ve Defterler” (s. 63-64); “Tapu Tahrir Defterleri ve Tarihi Demografi” (s. 64-66); “Yapılmış Tahminler” (s. 66-67) ve “Onyedinci ve Onsekizinci Yüzyıllar Osmanlı Demografisinde Karanlık Dönem” (s. 67-68) alt başlıkları altında nüfus verilerinin elde edildiği kaynaklar ve bu kaynakların içerikleri, hangi amaca yönelik olarak derlendiği, güvenilirliği ve verilerin demografik önemi vb. konulara değinmektedir.

Nüfus istatistiklerinin ikinci dönemi olarak tanımladığı “1831 ve Sonrası” için yazar, bu yıl ve sonrasında yapılan nüfus sayımlarına, sayımların kapsamına ve diğerlerinden farklılıklarına ilişkin bilgilere yer vermekte ve Osmanlı ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki bağlantıyı 1885 ve 1907 nüfus sayımlarının sağladığını ileri sürmektedir (s. 70).

Tevfik Güran’ın “19. Yüzyılda Temettüat Tahrirleri” (s. 75-94) başlıklı makalesi temettüat tahrirlerinin amacı, kapsamı, oluşum süreci, eksiklikleri ve kullanım alanlarına ilişkin tartışma ve değerlendirmeleri içermektedir.

Bu makalede Güran, “Amaç”; “Kapsam” ve “Araştırma İmkanları” alt başlıkları altında değerlendirdiği ve tartıştığı temettüat tahrirlerinin “sonuç” olarak “bazı

eksik ve yetersizlikler gösterse de ciddi bir kritiğe tâbi tutularak kullanılmak şartıyla ondokuzuncu yüzyıl iktisadi ve sosyal tarihimize üzerinde kantitatif yönü ağır basan çok kapsamlı araştırmalara imkan verebilecek bilgi zenginliğine sahip kaynaklar” (s. 81) olduğunu ifade etmektedir.

“Osmanlı Devleti’nde Sayısallaşma ya da Çağdaş İstatistiğin Doğuşu” (s. 97-112) başlıklı makalesinde Zafer Toprak, Osmanlı Devleti’nin sayısallaşmasının diğer bir ifade ile istatistiksel bilgi toplama çabalarının tarihçesi üzerinde durmaktadır.

Bu bağlamda yazar, istatistik bilgi toplama amacına yönelik olarak ortaya çıkan kurumsallaşma, istatistik bilgilerin derlendiği alanlar (tarım, sanayi vb.) ve bunların değerlendirilmesi, istatistik sözcüğünün Osmanlı literatürüne girişi, ders kitaplarında yer alışı ve ders olarak okutulduğu okullar, istatistik kapsamına giren kuruluşlar vb. konularla ilgili tarihsel süreç içerisindeki gelişmelere değinmektedir.

Toprak, makalesinde “Osmanlı dönemi istatistik çalışmalarının hangi ortamlarda, ne tür kaygılarla yürütüldüğünü belgelemek amacıyla (...) üç istatistik çalışmasının giriş bölümleri”yle ilgili “Belgeler” (s. 106-112) de sunmaktadır.

Kitaptaki diğer bir makalede Şevket Pamuk, “19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaret İstatistikleri”ndeki (s. 115-124) dış ticaret istatistiklerine ilişkin verileri üç aşamada değerlendirmektedir. Birinci aşamada, 1878-1913 dönemi “Osmanlı Dış Ticaret İstatistiklerinin Kapsamı”nı (s. 115-120); “Yayının Biçimi”, “İstatistik Yılı”, “Genel Ticaret, Özel Ticaret ve Transit Ticaret Tanımları”, “Tablo ve Tasnif Türleri”, “Mal (Eşya) Tasnifi”, “İstatistiklerin Kapsamına Alınmayan Mallar”, “Miktar Tanımları”, “Değerlendirme (Fiyatlandırma)” ve “Ülkeler” başlıkları altında ayrıntılı olarak ele almaktadır.

İkinci aşamada, “Osmanlı Dış Ticaret İstatistiklerinin Eksiklikleri ve Sakıncaları”nı (s. 120-123) tartışmakta; son aşamada ise “19. yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretinin Yeniden Dökümü”ne (s. 123) ilişkin çalışmaları hakkında bilgi vermektedir.

“Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924” (s. 127-145) başlıklı makalede Mehmet Alkan, eğitime ilişkin tarihsel süreci “Tanzimat Dönemi”, “II. Abdülhamit Dönemi”, “II. Meşrutiyet Dönemi” ve “Cumhuriyetin İlk yılları” olmak üzere dört dönemde incelemektedir.

Makalenin girişinde “Modernleşme ve Eğitim” (s. 127-128) konusuna değinen Alkan, eğitimin modernleşmenin gereği olarak devletin kamu hizmeti kapsamında değerlendirildiğini ifade etmekte, bunun nedenleri ve eğitimin zorunlu oluşu gibi konular üzerinde durmaktadır.

Yazar, eğitime ilişkin ilk dönem olarak ele aldığı “Tanzimat Döneminde Eğitim” (s. 128-132) konusunda eğitim kurumlarının yönetim ve denetimindeki değişiklikten bahsetmiş, “yeni laik cemaat okulları ile bunlara ek olarak yabancı okulların kurulması”nın “cemaatten ulusa geçme sürecini hızlandırdığını” (s. 128) ifade etmiştir. Tanzimat döneminde devlet okullarında eğitimin “Mahalle/Sıbyan Okulları ile İptidai Okullar”, “Rüştiyeler”, “İdadiler”, “Sultaniler” ve

“Yüksek Okullar” olmak üzere “beş basamak halinde aşamalandırıl”dığına (s. 129) değinmekte ve bu okulların her biri hakkında bilgiler vermektedir. Bu dönem için son olarak “Tanzimat Dönemi Eğitim Verileri”nde, eğitim alanında yapılan değişiklikleri, okul ve öğrenci envanteri çıkararak değerlendirmektedir.

Eğitimle ilgili ikinci dönem olarak nitelendirdiği “II. Abdülhamit Döneminde Eğitim” (s. 133-137) alanındaki gelişmeleri ele alan yazar, bu döneme damgasını vurmuş çeşitli türden okulların açılışından bahsetmektedir. “II. Abdülhamit Döneminde Eğitim Verileri”nde Abdülhamit’in eğitime verdiği öneme değinen Alkan, bunun göstergesi olarak “Okul Tarihçeleri”nin yayınlanması, “İstatistik Şubesinin Kurulması”, “Eğitim İstatistikleri” ve “Eğitim Yıllıkları”nın yayınlanması çalışmalarını ele almaktadır.

Üçüncü dönemde, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim” (s. 137-139) konusunu irdeleyen yazar, eğitim alanında yapılan yeniliklerden bahsetmiştir. “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Verileri”nde ise bu dönemde yayınlanan eğitim istatistiklerine değinmiştir.

Dördüncü dönemde, “Cumhuriyetin İlk Yılları”ndaki (s. 139-141) gelişmelere, yapılan düzenlemelere ilişkin değerlendirmeler yapmaktadır. “Genç Cumhuriyetin Yorgun Topraklarında Eğitimin Sayısal Durumu”nda mevcut okul sayıları ve öğrenci sayılarına ilişkin sayısal veriler vermektedir.

“Verilere İlişkin Farklı Rakamların Nedenleri Üzerine Bir Not” alt başlığı altında istatistiklerdeki verilerin farklılıkları ve bu farklılıkların nedenleri üzerinde duran yazar, “Sonuç Yerine”de makalenin kapsamı ve konusuyla ilgili genel bir değerlendirme yapmaktadır.

Kitaptaki onuncu makalede Selçuk Akşin Somel, “Rumi 1301(1885) Tarihli İstanbul Sayımı”nı (s. 149-164) ele almaktadır. Makalenin girişinde Somel, “Osmanlı İmparatorluğu’nun istatistiki döneme girebilmesinin belirli süreçler sonucunda gerçekleşebildiğini” (s. 149) ifade etmekte ve bu geçiş süreçleri hakkında detaylı bilgi vermektedir.

Somel, “Rumi 1301 Tarihli İstanbul Sayımı”na (s. 151-162) ilişkin tabloları üç gruba ayırmıştır. Birinci grup olarak ele aldığı “Nüfus Ağırlıklı Dökümler”i, “İstanbul Şehrinin Genel Nüfus Dökümü”, “İstanbul Nüfusunun Doğum Yeri İtibarıyla Yerli ve Taşralı Kategorilerine Göre Dökümü”, “İstanbul Nüfusunda Cinsiyet Oranları”, “İstanbul Nüfusunun Mesleki Durumlarına Göre Ayrıştırılması”, “İstanbul Nüfusunda Görme ve Zihinsel Özürlü Oranları”, “İstanbul Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dökümü” ve “İstanbul Nüfusunun Belediyelere Göre Dökümü” alt başlıklarında değerlendirmektedir.

İkinci grup, “Kurumsal Ağırlıklı Dökümler”i içermektedir. Burada da “Kamuya Ait Yapılar ve Buralarda İkamet Edenlerin Dökümü”, “Birden Fazla Minareli Camilerin Dökümü”, Gayri Müslim Cemaatlere Ait Kilise ve Havraların Dökümü”, “Medreseler Dışındaki Resmi ve Gayri Resmi Bütünlük Okulların Dökümü”, “İstanbul’daki Medreselerin Buldukları Semtlere Göre Dökümü”, “İstanbul’daki Matbaaların Dökümü”, “Tekke ve Zaviyelerin Dökümü” ve “Hanların Dökümü”ne

ilişkin değerlendirmelere yer vermiştir. Son grup da “Mahalle Temelli Nüfus ve Kurum Dökümü”nü içermektedir.

Somel makalesinde, “Sonuç” olarak bu sayımların genel bir değerlendirmesini yapmaktadır.

Kitabın son makalesinde Tevfik Güran, Osmanlı Devleti’nin modernleşme sürecinin gereği olarak ortaya çıkan modern yöntemlerle istatistik bilgiler derleme ve değerlendirme çabalarının ürünlerinden biri olan “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”nda (s. 167-179) “yer alan istatistik veriler çerçevesinde ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti’nin ekonomik ve sosyal göstergelerinin özet bir değerlendirmesi”ni (s. 167) yapmaktadır.

Bu makalede Güran, makalede sözü geçen istatistik kapsamındaki bütün alanlara ilişkin verileri “İdari Bölünüş ve Nüfus”, “Eğitim”, “Tarım, Sanayi ve Madencilik”, “Maliye”, “Dış Ticaret”, “Taşımacılık ve Haberleşme” alt başlıklarında genel olarak değerlendirmektedir.

Review Article: Historical Statistics Series of State Institute of Statistics (DIE)

F. Samime İNCEOĞLU

Abstract

This article covers the review of a nine-volume book published within the framework of the project “Historical Statistics Series” carried out by DIE (State Institute of Statistics). These volumes, published in series, include quantitative data regarding foreign trade, population, agriculture, industry, education, prices and wages in the Ottoman State.

The names of the volumes reviewed in the article are as follow:

1. Ottoman Foreign Trade in the 19th Century
2. The Population of the Ottoman Empire and Turkey 1500-1927
3. Agricultural Statistics of Turkey During the Ottoman Period 1909, 1913 and 1914
4. Ottoman Industry, Industrial Census of 1913 and 1915
5. The First Statistical Yearbook of the Ottoman Empire
6. Education and Statistics in Modernization: from Tanzimat to the Republic, 1839-1924
7. 500 Years of Prices and Wages in Istanbul and Other Cities, 1469-1998
8. The First Population Census During the Ottoman Empire, 1831
9. Data and Statistics in the Ottoman Empire